

РКІ 6 (24/к)
Б-48

СОВА
ДІВЧИНА
тишченка

В. ВИННИЧЕНКО

ГОЛОТА

ПОВІСТЬ

Передмова ОГІЯ ТИЩЕНКА

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

КРАЙШИЙ ПАСПОРТ КЕПИ

Пасп. № 116(233), 1545 Нов. № 2456934

Автор Васильевская В.

Краснодар Северо-Кавказский.

Место, год рождения Х., 1936

Ком-го ср. 1932г.

-" - ОДД. ПРОСТОУ

-" - ПОЛНОСТРОЙКА

-" - КОРТ

-" - СУСОУ

Том ЧЕСНЬ вин.

Копией

Громческие:

47.10.90г.

Уход.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

ГОЛОТА

ПОВІСТЬ

Передмова ОГІЯ ТИЩЕНКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1980

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі Україн. Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Президія Інституту Тараса Шевченка ухвалила друкувати в серії масових видань за редакцією дійсного члена Інституту С. Пилипенка (протокол від 21 травня 1930 р.).

Директор Інституту
акад. Дм. Багалій.

Укрполіграфоб'єднання Третя Друк. ім. Фрунзе. Донець-Захаржевська, 6
Укрголовліт 453 Д. Зам. 1430 А₆ — 6^{1/2} арк. Прим. 20.000.

ПЕРЕДМОВА

Повість „Голота“ — другий хронологічно після „Краси і сили“ твір Володимира Винниченка. Виношуваний він автором близько 1903 - 4 років¹), коли письменник тільки навів вступав на літературний шлях і починав формувати свій мистецько-громадський світогляд. Для Винниченка це були часи впливу неореалістичної, як її звали деякі історики літератури, Стефаніківської школи, і тому не дивно, що „Голота“ спроектована в дусі цього Стефаникового неореалізму, з властивими йому селянсько-незаможницькими темпами, підкреслено-реалістичною манірою зображення, психологізмом у трактовці та слабою сюжетовістю.

Проте, було б зовсім помилково гадати, що названа повість з'явилась у наслідок лише голого студіювання та ученицького наслідування Винниченком неореалістів. Щоб зродити твір, як він є, щоб вкласти в нього безперечно

¹⁾ Вперше „Голоту“ видруковано в „Киевской Старине“, 1905, 1-II, О. Т.

оригінальні гідності, щоб так своєрідно, образно, сильно і зі знанням заробітчанського побуту змалювати своїх героїв, Винниченко мусив мати й свої окремі, письменникові лише належні, особливості.

Що спричинилося Винниченкові до теми „Голота“?

Перше місце серед причин, власне, умов, які визначили зміст повісті, посідає письменникове незаможницьке буття, оточення, що в ньому він жив, а так само й громадсько-політичне настановлення авторове, котре випливає з причетності Винниченка до РУП'івської теорії й практики¹). Справді, хіба не вплинуло на тематику раннього Винниченка (пригадаймо „Біля машини“, „Хто ворог“, „Контрасти“ та інше), а в тому числі й на тему „Голоти“ — життя та побут сільського заробітчанства у поміщицькій економії, хіба не вплинуло й на загальну трактовку теми незаможницькі злідні Винниченкові, або блукання його самого по заробітках, чи постійні непогодження-суперечки цієї „мужицької дитини“ у школах з начальством? І, зрештою, хіба не прямою відповідлю на РУП'івське запитання про те, як має себе в добу найвищого

¹⁾ РУП — Революційна Українська Партия, що об'єднувала найлівіші кола української дрібної буржуазії; року 1905 РУП прибрала назву УСДРП; до РУП'у, а, пізніше й УСДРП належав і Володимир Винниченко, О. Т.

розквіту сільсько-господарського капіталу українське трудове селянство, ставала оця картина повість „Голота“?

Гадаємо, що так.

Винниченко зрос на селі і в злиднях провів свої дитячі роки. Він не поривав з селом під час юнацького навчання. Він добре знов селянські звичаї, як незгірше знов робітничий побут поміщицьких економій і йому легше було взятись за розроблювання такої теми. Звідси й зацікавленість Винниченкова даною темою. Коли ж до сказаного додати, що реалістичною трактовкою „Голоти“ Винниченко натуральніше змальовував розкладницький вплив на селі поміщицько-капіталістичного визиску, а воднораз спростував і старе народництво, що, ідеалізуючи село, охоче не помічало, або й навмисне приховувало клясову диференціацію селянства („причепурювало“ село), коли зважити, що письменник давав читачеві про відносини на селі більш правдиві уявлення, чим, очевидьки, підкупав, заполоняв і революціонізував читача, то цілком стануть зрозумілі причини, що прикували Винниченкову увагу до „Голоти“.

Отож, не важко зформулювати соціальну зумовленість теми Винниченкової повісті. Формула ця проста. Винниченко обрав тему цю через те, що вона відповідала його, письменника-початківця компетенції, приваблювала соціальні симпатії авторові, відповідала його громадським

частром і в новій, близькій до натуралізму та життєвої правди трактовці ставала засобом революційної агітації і пропаганди проти капіталізму. Для передового суспільства передреволюційної доби така постановка питання була найбільш актуальна.

Отакі міркування щодо соціального коріння повісті логічно призводять нас іще до однієї думки про Винниченкову „Голоту“. Як і деякі подальші твори Винниченкові („Боротьба“, „Салдатики“), „Голота“ могла являти собою першу спробу піонера-партійця виконати конкретні агітаційно - пропагандистські директиви РУП'у щодо організації масового українського читача навколо актуальних проблем свого часу.

Отож, як загальний висновок, треба казати, що з погляду тематики й загально-реалістичної трактовки теми, повість з одного боку пов'язана з неorealістичним напрямком в українській літературі, а з другого — відбиває внутрішню селянсько-незаможницьку природу й настанову молодого автора, що потім зраджує свою клясу й переходить у табор ворожий, у еміграцію,

Перейдімо, однако, ближче до змісту літературного твору.

* * *

Основне питання, що його порушує в повісті автор — клясове розшарування, пролетаризація й занепад в умовах капіталістичної експлуатації

села. Винниченко не змальовує процесу розшарування й занепаду. Не захоплюється він і великими соціальними маштабами. Письменник формує свій нескладний уривчатий сюжет та вкомплектовує фабулу частковим і вже готовим клясово-визначеним людським матеріялом, оскільки в житті такий матеріял для художніх спостережень авторових уже був. Письменник констатує розшарування села як факт, а більш уваги звертає на економічне, побутове й психологочне буття та громадські відносини спролетаризованої селянської маси, тієї саме її частини, що на селі заможніми верствами прозивано голотою¹). Винниченко змальовує голоту в нужденному її стані у найтяжчі для неї неврожайні роки²), коли поміщики востаннє перед революцією натиснули на сільсько-господарчий пролетаріят, змальовує голоту психічно-напруженою, у збуджені клясового її інстинкту, на тлі, їй у зв'язку з безземеллям, темрявою та жорстким поміщицько-глітайським визиском.

Цікава річ — Винниченкова голота! З зовнішнього боку, у вчинках, вона егоїстична, жорстка й анархічна. Оті брутально-цинічні Трохимові вчинки з Тікаєм, коли собаку годують жариною

¹⁾ Звідси й назва повісті „Голота“. О. Т.

²⁾ Неврожайними на Україні роками були — 1900 і 1901. О. Т.

з хлібом, бір'яча сцена його з норовистою кобилою, дика Трохимова помста над Андрієм, Килинине так само „на зло всім хазяйським синам шлюхою буду“ і здійснення нею свого наміру, Мариччина безглузна крадіжка „мендалі“, епікурійсько-занепадницька й асоціяльна дідова (Юхимова) „Філософія“, торгівля його з офіцером Олександром за красуню Килину і ще дещо багато з характеристики голоти — все це неприємно вражає читача. Читач, що зокрема звик до старонародницьких описів села, ладен запідозрювати Винниченка у нелояльності до змальованих ним геройів. Таким невпорядкованим, брутальним, егоїстичним, неетичним вписано голотине буття! Але це тільки зовнішні прояви — один бік заробітчанського поводження. Це натурализм опису, натурализм спостереження, думання й образів, що з нього Винниченко виходив, намагаючись переконливіше показати чи-такі чеві спрважнє обличчя села — не підсоложеного, не підфарбованого і не підстриженого під одну гребінку народницького села. Винниченко ні в якому розумінні не був ідеалізатором. Він був допитливий натуралист, через те так село читачеві й подав. Він не сюсюкав іменем народу і про народ. Навпаки, як людина добре знайома з сільською дійсністю, він сміливо й відтворив цю дійсність, і вперше в українській наддніпрянській літературі показав селянство, яким воно здебільшого було. Можна, звичайно, закинути

Винниченкові у зйому згущенню фарб, у тенденційності зображення, але не можна відмовити письменниківі в тому, що він показав суспільству справжнє українське село і справжнісеньке українське спролетаризоване селянство. Письменник змусив читача подивитися правді в вічі : в інтересах цієї правди показав „крам личком“. „Личко“ ж відомо — село розколоте напополам, село — хазяї й голота. Хазяї тиснуть чи конкурують голоті в заробітках, а пан, головний представник сільсько-господарського капіталу, визискує в економії й наймита-незаможника і користається з дешевої праці „хазяйського сина“. За Винниченковою повістю, капіталізм утворив на селі безодню великих і малих суперечностей і ці суперечності обплутують село з усіх боків, у всіх напрямках і не тільки економічно, але громадсько й побутово. За повістю не може бути політичної єдності селянства, бо село розшаровано і зденаціоналізоване. Голота Винниченкова в більшості своїй деморалізована. Украсти — пожить, продати своє тіло за гроші — пожить. „Один раз живеш — треба нажитись, насолодитись“ — ось її переконання. Село темне, обізлене, роздратоване, напружене, жорстке, зневірене, клясове здеорієнтоване. Село може бути революційне. Воно накопичило в собі силу клясової ненависті і має багато горючого матеріялу, але воно не може організовано боротись проти клясового ворога. Воно само в собі роз-

кладається, заливає своє горе горілкою і в кращому разі шукає своєї „лінії“, чи пасивно чекає на сторонній провід.

Це зовнішній бік Винниченкового села, бік ефектний, але внутрішньо мало вмотивований. Другий бік голоти — психологічне її ество, підґрунтя, що на ньому набувають остаточного виразу, логічної зв'язаності й психологічної випраданости вчинки персонажів. Цей бік життя голотиного психохологічно зумовлює характер поводження героїв, дає можливість спостерігачеві розібратись у складній психологічній ситуації твору, як і в окремих його мотивах, і полегшує в той же час усвідомленню картини в цілому.

Що то є за психологія голоти?

Влучне визначення її дає дід Юхим. Це — психологія попечених людей, психологія скривджених, соціально-занедбаних і ображених громадською несправедливістю пролетарів.

Трохим є перша постать, що до неї можна найлучніше застосувати Юхимову психохарактеристику. „Він (Трохим) — каже дід — чоловік попечений: йому, де не торкнись, болить“. І це так. Трохимова попеченість вражає. Трохим — скривджена істота, пролетар від пролетарів, бо належить до найнезахищеної групи робітництва, що через низьку кваліфікацію, низьку продуктивність праці свого виробництва, жорстокий

визиск, безпорадну неорганізованість найменше могли за себе постяти. Трохим озлобився на несправедливість „хазяїв-роботодавців“, зневірився в людях, здичавів, зробився дражливий і жорстокий, зневажливий, вразливо причіпкуватий і рішучий, одне слово, став „попеченою“ людиною. І це дідове образне слово „попечений“ визначало, що все у Трохима — фізичне і духовне було роз'ятрене, лихе, та таке лихе, що й приторкнутись не можна. До Трохима й справді приторкатись небезпечно. На кожне подразнення, що в тій чи іншій мірі зачіпало Трохима звідки б це подразнення не виходило, він реагував боляче і з підвищеною ефективністю: або гостро і зло іронізуючи, знущаючись з людей, або вибухаючи на їхню адресу зневагою, лютюючи помстою. В Трохимові постійно клекотіло почуття образи й глибокого незадоволення, змішаного з досадою та зlostю. І треба лише незначного приводу, щоб ця злість вибухла в якісь, часом навіть гидкий, несподіваній і дивовижній формі. Таким несподіваним, нічим здається не виправданим, але психологічно обґрунтованим є його вчинок з вогнем та собакою, сюди належить і звірячий напад Трохимів та помста його на норовистій кобилі. Трохим — пошматований, ущімлений фізично і морально. Він переживає своєрідну психологічну депресію навиворот, і його легко вивести з рівноваги. Його виводить з рівноваги кожна дрібниця, навіть сексуальний прак-

тицизм Килинин. Щождо клясових подразників, то про те й говорити нема чого. На ці подразники Трохим реагує як найболючіше. З приводу них він просто запалюється гнівом і ненавистю. Найбільше ненавидить Трохим хазяїв та хазяйчиків (звідси неприязнь його й до Андрія). Це найуразливіше місце Трохимове. Трохим — proletar, попечений визиском, жертва, а разом і продукт безземелля, злиднів, взагалі клясової політики царсько поміщицько-капіталістичної системи. Це — горючий матеріал для наступної революції.

Отака характеристика Трохимова. Підтверджують її й описові засоби твору, в першу чергу портрет. Літературний портрет Трохимів, що його автор виготовав, за загальною своєю манірою малювати героїв багатьма і в різних місцях розкиданими індивідуальними рисами, підкреслює, головним чином, попеченість Трохимову.

Ось приклади:

„Очі йому (Трохимові), які раз-у-раз, дивились убік; тонкі, сині губи... були тісно зложені, і з усього худого гострого обличчя... виявлялась здержана нетерплячка“.

„Раптом озираючись, зіркнув він (Трохим) до неї (Килини) очима і з такою невимовною злістю зареготався..., що Килина тільки задивилася на нього“.

„За кожною чаркою Трохим насмішкувато дивився на Андрія“

„Трохим зупинив на ньому (офіцерові) свій гострий, тяжкий погляд і наче потемнів весь... він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцерові...“

і т. д. і т. д.

Поруч Трохима у схожих психологічних тонах, з такою же ознакою попеченості, єпріч кількох другорядних, що відограють композиційно-допоміжну роля герояв, виводить Винниченко ще дві постаті пролетарів-наймитів: діда Юхима й Килину. Килина менше тривалий образ, дід Юхим — виступає вповні сконденсований, сталий, близький до реальності, рельєфно-витончений. В протилежність решті герояв Юхим має свою генезу. Це свідчить про те, що автор віддавав велику увагу не тільки носіям яскраво виявленого неослабленого клясового протесту й твердого волевого імпульсу, але й пролетарям слабшої клясово-вольової фармації, групам, що їх торкнулось уже люмпенське розкладництво. Це свідчить і про походження розкладництва. Юхим і Килина — розкладники, кожний у своїй мірі, обов з одинакових основних, але кожний із своїх специфічних причин. Вони доповнюють один одного А вкупі ілюструють капіталізм у його суспільно-деструктивному впливі. Дід і Килина — представники однієї „лінії“ в житті, однієї філософії і діл. Різниця поміж ними лише в тому, що дід більше досвідчений, зробив уже висновок з свого досвіду і проповідує ідеологію заробітчансько-наймитського люмпенства (його, дідові, сентенції про житловий „оченаш“ — „дають—хватай, скубуть—тікай..., а свого не випускай“, або: „все на світі дбало й дбатиме тільки про себе“, зраджують у ньому цього ідеолога), а

Килина, талантовита його учениця, в практиці використовує дідову науку. І дід і Килина — попечені люди. Мотив попеченості, що бренить у творі як лайт-мотив, в однакій мірі чинний для цих героїв. Дід попікся, чи й зовсім спікся, блукаючи по „адесах“¹⁾) та поневіряючись, як Трохим, у поміщицьких наймах, сидячи по тюрмах, попеклася на невпинній, тяжкій панській роботі та ще в додаток на тяжкому жіночому безправ'ю й Килина. Філософія дідова Юхимова — філософія попеченої людини, тільки людини, що не розпитує, як Трохим, шляху, кудою йти та як боротись, а зіпхнутої вже з громадського шляху, людини, покладеної в одчайдушній життєвій боротьбі на лопатки, спеченої, споделеної, хоч досить розсудливої, спостережливої, критичної, але спантеличеної ходячими парадоксами напівбезпритульницької філософії й моралі. Дід Юхим примирився з „найкращим із можливих світів“ поміщицько-буржуазним ладом, цілком оддався на волю переможця, (нічого, мовляв, не поробиш), користається по-свійському „крихтами, щопадають зі столу панів“ своїх — старою одяжою („бруками“) „з панських плеч“, не вбачаючи кращого й чеснішого виходу, пішла за течією, примирилася після довгої внутрішньої боротьби й чекань, попростувавши звичайним шляхом економічно-підпорядкованих поміщиківі

¹⁾) Адеса, адес — у дідовій вимові — Одеса. О. Т.

сільських дівчат, у саме серце вражена дрібно-власницьким egoїзмом „хазяйського сина“ Андрія й учениця дідова — Килина. Отже, обое: дід і Килина соціально й ідеологічно еквівалентні. Це пролетарі-наймити, зломлені Соротьбою й приперті в безвихіддя, пролетарі, що зневірились у власні сили й, не маючи на сьогодні перед собою визвольних перспектив, стали на путь здачі своїх клясовых позицій — виразну путь розкладництва та деморалізації. Килина лише починає цю воїстину страдницьку путь, а дід її, точніше — нею закінчив. Килина й дід — протилежність упертої, злобної незламності, гострої клясової ненависті, клясової рішучості Трохимової.

Переходимо до мови та композиційних особливостей твору. Ми говорили вже про центральне настановлення повісті — дати наближену до дійсности картину життя голотиного в селі й економії. Натякували також на те, що Винниченко політично був зацікавлений в натуралістичному висвітлені заробітчансько-наймитського побуту, бо в такий спосіб зручніше й вигідніше було розв'язувати проблему села, зліднів його, права на краще майбуття, придатності й підготовки селянства до боротьби за це майбуття. Це так, все це є, і все це стверджується Сагатьма моментами із біографії Винниченкової, як і зі змісту повісті. Але ніщо нас

так не переконув в оцих думках, як прийоми авторові щодо мови та композиції. Зорієнтовані на завдання вразити читача картинами зліденно-го наймитського життя, а також викликати у соціально-спорідненого читача бодай і за не-привабливого голотиного побуту якнайбільше симпатії до голоти і якнайбільш обурення та огиди до капіталістичного ладу, прийоми ці допомагали повісті виконати поставлені перед нею завдання, набагато сприяли їй у художній вправності, а головне, у здатності організувати увагу читача навколо наймитсько-незаможницьких проблем, викликати в читача потрібний соціальний ефект. Спробуємо аналізувати під цим кутом зору Винниченкові прийоми, і почнемо з мови.

Насамперед, Винниченкові герой вживають діялекти: офіцер Олександр і вчитель Луценков, виховані на російській школі, говорять російською мовою, з домішкою мови „провінціяльної“, очевидно, рідної ім української; наглядач Халабуда, українець, прикажчик і виконавець панських наказів, панське підтакувало, „дестлі-тельно“ невдало наслідує мову „панську“; наймитство, що подальше від „білої кухні“, як і належить йому, користається з мови української, південно-східніх її діялектів, з особливостями мовного робітничого жаргону херсонських економій. Цей діялектизм мови дає авторові змогу оприроднювати, так би мовити, картину, онатурювати героїв, перетворювати їх на кон-

крайні особи, змальовувати їх живими носіями певних душевних рухів, носіями найтенденціальніших, найнепомітніших навіть психо-ідеологічних ньюансів. Локальний характер мови героїв ставить їх на певний соціальний ґрунт, в живе, конкретне, єдиний лише раз повториме оточення, й кольоритними фарбами домальовує портрети героїв, переворюючи цих останніх у читачевому сприйманні на художньо-разючі, правдиво-переконливі реальності. Зниження стилю мови, що має місце в повісті, комедне перекручування голотою слів (медальмендаль), народня етимологізація мови (екіпажі-некіпажі), соковита вигуковість та емоціональна насиченість лексики (Ой, матінко!.., тю, дурна! тощо), так само дають письменниківі до рук знаряддя для густішого офарблення, з'ясування, підсилення й оконкречування портретів, образів. Діялектизм мови в повісті письменник використав з великою майстерністю.

Досить багата повість і на художні мовні засоби. Ці засоби — переважно епітети й порівнення — прислуговуються, якби яскравіше змальовати картину, виразніше індивідуалізувати портрети персонажів; вони ж характеризують класові стосунки героїв і дають зрозуміти, до яких героїв прихиляються симпатії письменниківі.

Зразки: дурна (дівчина), цибатий (парубок), фосфоричні (очі), гострі (очі), королева неприступная (Килина), „Балачка потроху, як вогонь

без палива, затихла“, „Халабуда, як той вірний пес, що буває ласково махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його єсть ідось смачне...“.

Та найважливіша композиційна й ідеологічна значимість мови Винниченкових героїв полягає, як нам здається, в тому, що мова ця глибоко змістовна, різnobарвна, психологічно виплекана й озріла. Вона відбиває всю глибочінь душевних переживань героїв (зокрема головних героїв наймитів) вдало відсвічує весь той внутрішній трагізм, а часом одчайдушно-загонисті настрої у психиці заробітчанської маси, що на них так рясна повість. Щирість висловлень, сила почуття, трагізм положення, простота і воднораз глибина його виявлення підкупають читача, весь час тримають його в напруженні, скупчують йому увагу не на якихось другорядних моментах повісті від голотиної долі одірваних, а, головним чином, на голоті, злиденному її житті-бутті, економічному й соціальному безвихідді — на жорсткій долі голотиній.

Не менше важливу роль в композиційному та й тематичному відношенні відограє в повісті літературний пейзаж. В той час, коли діялективна мова у творі стає засобом деталізації, оживлення й натуралізації портрету, пейзаж виконує подвійну функцію.

Перше, що здійснює автор за допомогою пейзажу — це дає можливість читачеві орієнтува-

тись у просторі й часі та здійснює через нього ввід у картини чи дію. Такий пейзаж стає складовою частиною сюжету і вводиться до твору, як окремий його компонент. Прикладом такого пейзажу може бути вступний пейзаж повісті, що подає опис погоди надворі, опис обстановки в кімнаті, де сиділи наймити і що закінчується словами: „Було тихо і сумно. На зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ... гудів вітер та десь далеко глухо гавкала собака“. Такого ж гатунку є і вступний пейзаж третього розділу повісті „Вечір був темний“ і т. д.

Вужчого композиційного значіння набуває пейзаж, де письменник загадує собі змалювати будь-яку психологічну деталь персонажу: душевний стан героя, настрої його тощо. Тоді пейзаж втрачає свій сюжетовий характер і прислуговується художником як тло, що на ньому яскравіше виступає певна психологічна риса. Такі пейзажі письменник звичайно втискує в кілька рядків, природно стараючись надати їм (пейзажам) виразно-службового значіння.

Є ще пейзажі, що з них Винниченко виковує для себе засіб емоціонального підсилення образу та емоціонального зараження читача. Такий пейзаж передпосилається образу, здебільшого образу героя, і має з ним однакове емоціональне забарвлення. Цей пейзаж настроює читача в унісон з героем, зрушує читача психологічно, і до деякої міри емоціонально підпорядковує його

героєві, упідлеглює в останній ланці зв'язків: письменник-герой-читач,—читача письменників. Цього типу пейзажі мають не лише техніну, але й ідеологічну важливість, оскільки вони допомагають письменникам через твір здійснювати свої організаційно-ідеологічно зв'язки з читачем.

Така-о літературна доцільність Винниченкових прийомів у повісті „Голота“. Важко стверджувати, в якій мірі прийоми ці для письменника свідомі, але ясно одне, що вони вжити з великим художнім хистом і сприяють письменникам успішно реалізувати те громадсько-художні завдання, що його поставлено у творі.

... Загалом, підбиваючи підсумки всьому тут говореному, можна казати, що Винниченко вправся із своїм завданням художньо змалювати життя й побут українського спролетаризованого селянства. Письменник не тільки зрозумів село й соціально-економічні перспективи його, але правильно зумів селянське питання поставити, як і з не меншим умінням зміг це питання в художній формі розв'язати. Винниченкова „Голота“—повість голоти, повість українського сільсько-господарчого пролетаріату і не лише тому, що трактує про цей пролетаріят, але що й питання пролетаріату розв'язує на його користь. У свій час і досі повість збуджувала і збуджує революційні думки та революційні інстинкти маси, організує ці думки й інстинкти і не лише

в спролетаризованім селянстві, але і в кожного читача, що зв'язує свою долю з голстою — пролетаріатом, зв'язує долю свою з пролетарською революцією. Повість справді користається великою популярністю сучасного читача і що це так, доказом того може бути це, уже одинадцяте її видання.

„Голоту“ друковано:

1. В журн. „Киевская старина“, 1905, I—II.
2. В книзі „Краса і сила“, Київ, Вид. „Вік“, 1906.
3. „Твори“, т. II., „Голота“ та інш. оповід., Віденъ 1919.
4. „Твори“ т. I, Кн. II, „Голота“ й інші оповід., Київ, „Рух“ 1926.
5. „Вибрані твори“, кн. I., Вид-во „Час“, Київ, 1926.
6. „Твори“, т. I, Вид. „Рух“, Харків, 1926.
7. „Голота“, повість. Київ, „Рух“, 1927.
8. „Вибрані твори“, Вид-во „Книгоспілка“, Київ 1927.
9. „Вибрані твори“ Харків, „Книгоспілка“, 1929.
10. „Голота“ — повість. Харків „Українськ. Робітник“, 1929.
11. „Голота“ — За Винниченком інсценізувала Л. Дмитрова, п'єса на 5 одмін, Київ, ДВУ, 1926.

Огій Тищенко

ГОЛОТА

повість

I

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій цій брудній хаті, що недурно звалася „чорною скарбовою кухнею“, було вогко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим—чи то намоклим кожухом, чи то старою капустою, чи то запрілими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лямпочки, з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, плавав синій дим, наче хмари, попід стелею і гостро щипав у носі й за очі. Занадто вже незатишна була ця „кімната“. Всякому видно було, що тут жили люди, яким не до затишку, що цю „кімнату“ призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб

було де їсти і спати тоді, як не було „скарбової“ роботи. До цього ж тут було все, що треба. Щоб спекти хліба, була здоровенна з пузатим комином піч, яка починалась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглась довжелезна лежанка з двома вмуртованими казанами, в яких варився для цих людей „кандзор“ і брудна юшка, яку тільки з завички звали „борщем“; вздовж стіни, що проти дверей, стояв довгий, нічим не вкритий, стіл та довгі лави. Для спання од печі до стіни тягся довгий, широкий піл, на якому було накидано жужмом усякого шмаття. Вгорі була стеля; знизу — чорна земляна долівка; в одній стіні — двері, в інших — три-четири дірки, що мусіли бути вікнами.

Було тихо й сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по них віником; гудів вітер та десь далеко глуко гавкала собака, одноманітно, рівно, без зlosti й захопення вигукуючи: гав! гав! гав!..

— А чи не можна б там скоріше з вашою вечерею? — раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печі. Очі йому, які раз-у-раз дивились убік; тонкі сині губи, з ріденькими невеликими вусами, були тісно зложені, і з усього худого, гострого обличчя й.с.о, кольору мідяного п'ятака, з густим ряботинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти! — роблено-байдуже, з захованою посмішкою додав Андрій, лежачи з краю на полу, спершись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі „бутилкою“. Трохим тільки мовчки блиснув на нього своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов зупинив свій погляд десь в кутку на полу.

— Всти-и-гне! — байдуже, не озираючись, промовила Килина і, втерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку — полоник — і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко! — додала вона, не повертаючи голови.

Маринка покинула совати в грубку солому, що купою лежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм, ринці, вона повернулась і поспішаючись понесла її Килині, — але, спіткнувшись на півдорозі, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, вона підняла своє худе, бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила:

— Чи ти з розумом, дівчино? Летить, жечеться, наче її хто в шию штовха ...

Маринка все такоже мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки й почала совати в грубу солому.

— Що, посіяла? — добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю, набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом, люлькою. — Не жалієш панської соли, га? — присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми, ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв на круглій лисині і сивуватій бороді, з закуреними тютюном жовто-зеленими вусами, на рівному тонкому носі і, перескочивши з нього, облив своїм жевточевоним кольором невеличке, худе тільце Маринки в якійсь подраній, великій кохтині, з босими, брудними, синіми й порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як винна, боязко всміхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Юхимові.

Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікатиму... — вибираючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом. (Як він говорив, то здавалось, ніби він погав у хату, повну димом, і позатулував сїблі ніздрі.

Крім того „к“ він зовсім не вимовляв; скоро доходив до цієї літери, так його наче хто за язик шарпав у той мент). Соломинка знайшлась. Запаливши її, він піdnіс до люльки і, притоптуючи тютюн коротким, з покаліченім нігтем пальцем, почав напружено й пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що дехто аж задивився на нього; навіть Килина, повернувши свою горду, темно-русу голову, з поважно серйозними, сірими очима, дивилась згори на люльку. Тільки Трохим у своєму кутку „під богами“ та ті, що спали, або так собі лежали на обгорнутому напівтімою полу, не рухались і не звертали на нього уваги.

— Горить, а?—смоктнувши востаннє, звернувся дід до Маринки і ласково простяг до її голови руку. Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чого ти, дурненька!—усміхнувся він, — я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Залякана!—підводячись, сказав він до Килини. Та махнула безнадійно рукою.

— Я вам кажу — таке затуркане, таке залякане,—промовила вона з жалем,—що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з півроку... ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться та й годі. Чисто, як те цуценя...

— Тут її Горпина, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?.. Без батька, без матері, яке вже воно буде. Пожаліти — то мало-

хто догадається, а штовхнути — нікому не важко. Да-а. Сирогі у наймах не весьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться! — гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом. — Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревнував...

Дід Юхим мовчки глянув на нього і поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохіть на Трохима, який, зачувши своє ім'я, хутко обвів всіх очима і знов, тарабанячи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе? — моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе! — пожмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Х-м... Некусить... — прогунявив роздумливо Юхим. — А як укусить?.. скавучить, скавучить та й гризне... А?..

— Та й дивно було б, якби не погризлись! — вмить озираючись до них, незадоволено промовила Килина. — Старі, а ще й собі...

— Хе-хе-хе... — весело засміявся Юхим, одхילюючи трохи назад свою лису голову.

— Та їй-богу! Наче малі: підцьковують, та й підцьковують!

— Та хай поб'ються, дурна! — скрикнув Юхим. — Чоловік тоді й живе, коли б'ється...

— Еге! — „тоді й живе”...

— Атож! І кров горить, і думка літає!... Хоч видно, що чоловік... Я, як був молодим, так не було того тижня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В цей мент на дворі біля хати зачувається якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром перейшло до дверей, а там і в сіни.

— Мабуть Софійка з хлопцями з села вітаються... — прислухавшись, промовив, Юхим і, позіхнувши, почав довбатися в люльці.

— А ге-ей! Приймайте гостей! — голосно, весело залунало у сінях. Двері розчинились і в хату спершу влетів сивий великий клубок морозу, за ним сірий пес Тікай, а вже за Тікаєм, рягочачись, перебиваючи одно одного, засапавшись, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю? — озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ходу розв'язуючи велику хустку й підбігаючи до полу. — А тут сплять? Ой, матінко! Сьогодні неділя, а вони сплять!.. А у панів, — господи, гостей, госте-ей!.. Некіпажів тих повен двір, як на ярманку!.. А кімнати аж горять!.. Варять, печуть... Таке там на білій кухні, аж страх!.. А нас і не кличут!.. Усі кучери на тій кухні, а до нас — чортові задаваки — й не плюне ні один!.. Пхи!.. Чорт їх бери!.. Ми й так погуляли! А знаеш, Килино, що нам було на селі?.. Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!..

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якось нервово жвава. Краплини дощу близали на її довгих, білявих віях, на бровах на повних, рум'яних від холоду, щоках, густо засіяних, надто коло носа, ластовинням, одблискували й наче сміялись разом з її синіми вузькими довгими очима, разом з губами, які якось так високо підіймались, що видно було не тільки рівні білі зуби, але й червоні ясна. Але це було навіть мило у неї. Скинувши дрантиву, стару, пожовклу свиту, вона раптом вистрибнула на піл і почала шарпати й тягати якусь людину, що лежала, прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи й соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панас! — зареготалась Софійка і, перескочивши через нього, нахилилась над якоюсь чорною кучею свиток, з-під якої вже давно чулось придушене шепотіння й хихикання і почала давити її руками. З-під кучі визирнула голова з невеличкими вусами і, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого? — хріпло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та нащо-ж свиту тягнеш? Ти!.. Софійко! Та ну!.. А диви!.. Тю, дурна!..

— Сьогодні неділя! Не можна спати! — тягнучи за свиту, серйозно відмовила вона, але в цей мент свита вирвалась і Софійка, поточив-

шчісъ, захиталась і з веселим сміхом упала на якусь жіночу постать, що лежала тісно обнявшись хазяїном голови. Перекотивши через неї, вона лягла між ними й почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилась, зстрибнула з полу додолу так, що аж загуло, і, підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима, або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно сеоїм звичаєм регочачись і закидаючись всім великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно підстрижений на лобі, тоді кудовчився; широке, засмажене сонцем і негodoю лицезривалось кров'ю, ніби він підіймав якусь велику вагу; трохи лупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмальцюваний піджак, голосно, як з величезної порожньої діжки, вилітало: „гу-гу-гу-гу“!.. „го-го-го-го“! Біля нього стояв Кіндрат у своєму чудернацькому жупані, якого він купив у старого Хайма за 20 коп. і який приходився йому становом якраз нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана і, виставляючи до світла зелену плисову жилетку з перламутровими гудзиками, всміхався своєю тихою, добродушною усмішкою. Правда, він завше так усміхався, кого б і щоб не слухав; хіба вже бачив слози, або велику лайку, то

робився серйозним: тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличчя з довгим гострим носом і маленькими сіренькими очима дивилось пильно, напружено й збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця, з того знов на Трохима — хто в той час говорив — і добродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого з своєю звичайною, скривленою похмурою усмішкою, тарабанячи чорними від бруду й праці пальцями по столі; дід Юхим поблискав своїми молодими в михурчиках очима і, погладжуючи бороду, іноді перепиняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а Андрій все також лежав на полу і похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учепиться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!.. Я до їх...

— Та брешеш! Отже й брешеш! — раптом перепинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим стурбованням слухала і зараз же, звертаючись то до Трохима, то до діда, хутко заговорила.

— Зовсім не так... Бо він став уперед чіплятися до мене...

— Та я ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло нього, а мені що? Пхи!.. Удівительно!..

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на цьому слові наче прокинувся — спершу зареготався, одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав душити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне шарпання Кіндрата, що ще ширше усміхався.

— Тю, скажений! — засапавшись вирвалась нарешті Софійка. Кров ударила їй в лиці, ніздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою, з червоними ґудзиками, кохтиною; вся вона невеличка, повна пашіла здоров'ям і життям.

— Та говоріть же хтось! — нетерпляче крикнула від печі Килина. — Почали та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну, й почав він чіплятися до мене...

— Хто — зачулося з полу від розбурханої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирала притуленими одно до одної головами.

— „Хто“! — хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка. — Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди. Я, мовляв...

— Іван чи Хведір?..

— Та вже ж Хведір!.. Іван, той нічого... Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я мовляв, багач, а ви що? Голодрабці!..

— Так і казав? — встремивши на мент в Софію свої дві голки — очі, бовкнув Трохим, знов нахиляючи своє мідяне, подзюбане лице до столу.

— Атож! „Я, каже, хазяїн!“ — весело скрикнув Гриць.

— „А ви голтьтіпаки, голодрабці! — підхопила Софія. — Іого, каже, сюди ходите? Забирайтесь на свою окономію!“...

— А ви ж їм що... кісткою в горлі стали? — прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних „бруків“, як він називав свої штани, з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: „у вас є свої дівчата“, а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він став лізти до мене... А мені що? Удівительно! Мені що багач, що голодрабець — все одно. Правда? Пхи! Гулять все одно з ким!..

— Та чого ж ви завелися? — роблено позіхаючи, спитав Андрій, сідаючи на полу й пачаючи ногами. — Того, що він багач?

— Ба ні! А того, що він — дурень!

— Тобто хазяйський син та дурень? муркнув Трохим, дивлячись у стіл і єхидно всміхаючись.

— Го-го-го! — зареготався Гриць.

— Ану, ще на копійку, — зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! Трясця б вам у живіт — скипіла Кілина, нервово встаючи й кидаючи злісно кар-

топлю в макітру.—Ніколи не дадуть договорити! Прямо чорти й більше нічого!

— Гу-гу-гу!— ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь — бовкнув Трохим: Дай, хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву й промовив до Софійки:

— Ну, говори, удівітельна. А то я буду говорити.

— Та сиди краще там!— почулось з полу.— Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задавався, а він... почав битись.

— Е?

— Їй-богу. Як дала йому одкоша, так він зараз же почав щось одному, другому „ши-шиши“ на ухо. А ті, звісно, кому гроші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... Начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче скажена собака вкусила його, як схопиться... „Забирайтесь, каже, голодрабці“ А я йому: „хоч голодрабці, та не грабили нікого; а хазяйські сини — й не голодрабці, так граблять до голого тіла“. Він до мене... А мені що? Пхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А

він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступитися, та не дали...

— Насилу, брат, втекли! — скрикнув Гриць — Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив катюга дуже, — весело додала Софійка, сміючись, — аж досі болити

— Х-м... Воно раз-у-раз болить, як б'ють, — іронічно вставив Юхим, набираючи люлькою тютюн із долоні.

— Та-а-к... — потягуючись, встав Андрій з полу і, позіхаючи, підійшов до столу.

— А може не так? — з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син! — муркнув Трохим.

— То що? — здергуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом, лиці його почав розливатись з-за шиї рум'янець.

— То нічого, — всміхнувся Трохим.

— Битиме? — крутнулась до Андрія Софійка.

— А то пожаліє, думаєш? — зареготався Гриць — Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...

— А ти таки справедливий голодрабець! — зачуває з полу жіночий голос.

— О! Хазяйська дочка обізвалась!

— Хто? Санька — хазяйська дочка? — підняв брови Кіндрат.

— А чим би вона не хазяйська дочка?—
встаючи, промовив Юхим.— Півтори кози на
припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах,
сама взута, аж п'ятами світить... Ще тобі не
хазяйська?

— Ой, діду, хто б казав ще! — крикнула
Санька.— Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!

— От так! — усміхнувся дід. — А хіба ж я не
хазяїн? Хе-хе-хе! За пазухою такого худоби,
що й пана Гаврильчука переможу!..

— Ой господи! — зідхнула Килина. — Як вже
мені в печінках сидить ваша лайка, так і ну
його к чорту!

— Нічого, дівко! — присідаючи знов до грубки,
заспокоїв її Юхим.— Поляємо та й поб'ємо.

— А бас би першого!

— Мене?

— Та вже не мене...

— Ні! Мені ось що дивно:— озираючи всіх
гострим, насмішкуватим поглядом, промовив Тро-
хим.— Чого це так—хазяйські сини, та по наймах
тингуються? У голодрабців хліб одби вають...

— Тобто, синку: „навздогад буряків, щоб
дали капусти“? — озирнувся сидячи, Юхим.—
Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас,
господи? Хе-хе-хе!..

— Та вже до вас не пішов би позичать,—
кинув Андрій.

— У самого багато?

— А багато!

- Диви, — хитнув головою Трохим.
- Може б і нам ще позичив?
- На вічне оддання?
- Так ти ж — хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою й підійшов до полу, де порпала Софійка. Дехто засміявся.

— Ні, він нас і так почастує, — весело, насмішкувато промовила Софійка, складаючи свою кинуту свиту. — Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Рум'янець все більше розливався йому по лиці і вже виразною смужкою доходив до носа і червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурилися, а верхня, задерта трохи вгору, губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче ще обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого, ясно-русого чуба була напружене й збентежене.

— Почастуєш? А? — засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дісталася, дак ще від Андрія хочеш? — байдуже промовила Килина від лежанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки і промовив:

— А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дастъ! Задається! — зареготався Гриць.

— Брешу?? Так отже... На!.. — палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до

кишені, витяг гаманець, поколупав у ньому і, витягши декільки монет, подав їх Грицеві. Той здивовано подивився на нього, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато? — зазираючи через плече Йому, спитав підійшовши, Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Х-м... Щож за їх можна вистругати? — замислився дід. — Тільки, значить, понюхати та облизатися?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колупати в йому, але вже не з тим посміхом і запалом, що раніше.

— Скільки там? — похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим. — Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і зненависно подивився в в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на нього! — миролюбиво взяв Андрія за лікоть Юхим, — він тільки так собі... дражниться... з тебе... От сядмо собі тут... О!.. Ти хочеш нас частувати? Х-м... Нас... один два, три, чотири... одинадцять чи дванадцять чоловіка... півкварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хіба я кажу, щоб ми всі понапивались, як свинюки? От тобі й маєш. Чарку, другу... от і хорошо! Да-а... А коли нема й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по-дурному? Так уже карбованця кинь їм межи зуби та й ще прикажи до цього

„Нате, мовляв, та знайте мою ласку!... О... Оце я понімаю. А як, виходить, що тільки, значить, подражнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скоса подивився на Андрія, що знов, хапаючись, колупав у гаманці. Вийнявши звідти ще скількись монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі.

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія; що держав гроші. Потім, все таки не зовсім довірючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірить! — моргнувши Андрієві на Гриця усміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав! — крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син! — гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: „я ж тобі казав, який це чоловік!“

Але Трохим тільки міцніше стулив зуби, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаної коси. Гриць одягся і, на-ходу підперезуючись, весело побіг з хати.

II

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки си-

дів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселивсь: балакав, жартував, ганявся за Софійкою і дзвінко, як хлопчик, репетався на всю хату. А рум'янецьше більше червонив йому щоки і наче визирає з живих очей, які стали ще живіші й блискучіші. Він навіть почав вчити Тікаю стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармідер з Софійкою.

Солома в грубці спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіше пара і, лоскочучи роздратований апетит, розходилася по хаті і змішувалася з димом в якийсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став пильно дивитись до Килини, замість хвоста ласково покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його. Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала в казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть Андрія, який чогось все спинявся біля неї й навіть ненароком торкався її поважної дужої постаті. Вона тільки злегка одхилялась і все дивилася за мисник.

А Тікай все не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!.. Ти!.. — тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він на швидку озирався на неї, ступав убік декільки ступнів і знов уважно дивився вгору до Кили-

ни, мов від цеї його пильності залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його! — порадив Кіндрат Маринці, але та несміло глянула на нього і, знову махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі і, сховавши в кишеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню і піднявши солому, він прутиком знайшов велику жарину й підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікая і, одломивши декілька невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікай покинув платонічне поглядання вгору і залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи їх, він привітно виляв задом і пильнував кожного Трохимового руху.

Софійка й Андрій покинули видирати одно в одного червоний пояс і разом зо всіма стали дивитись на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба, другим підняв її і, хутко заліпивши її обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота і хапаючи доволі великий шматок. Крутнувши вдячливо задом, він смаковито за-

плющив одно око і з тріском розкусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха! — зареготались з полу.

— Хе-хе-хе! — гуяво засміявся Юхим, з задоволенням слідкуючи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці і, не міняючи своєї усмішки, все такоже мовчки дивився на пса, що побігавши, забився під лавку й почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату зайняла? — гнівно звернулась Килина до Трохима: — тебе б вогнем погодувати!

— А думаєш, не годували? — не дивлячись на неї і все таки однаково всміхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— „Годува-а-ли“! — перекривила його Килина.

— Та ще й як! — раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготовався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на нього, поширивши очі.

— Хе-хе-хе! піддержав його дід Юхим, слідкуючи за Софійкою, яка нахилилась до Тікая і, ніжно милуючи його, силкувалась утішити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі... — насмішкувато порадив Трохим.

— Ух, ти! — встала і гнівно зміряла його з ніг до голови Софійка: — чистий вовк!

Довгі сині очі й з довгими блявими віями горіли обуренням і гнівом, а веселі, трохи товсті губи аж побліли з раздрастовання:

— Якби могла, я б тебе показала, — додала вона, нервово одхолячи до полу.

— Е, якбижто! — хитнув ніби сумно головою дід Юхим. — Якби то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабшого!..

— А ви теж! Піддражнюють! — кинула донього Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в цю хвилину в сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками по стіні, потім одчинились двері й до хати вступив прикажчик Халабуда. Не здіймаючи своєї „каракульної“ шапки, поважно заклавши ліву руку в кишеню свого зимового теплого піджака, що зверху був покритий чорною шкурою, а правою чистячи своїм звичаєм ніздрі і погладжуючи чорні, кучеряві вуса й коротеньку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузкі, довгі очі його дивились м'яко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом, обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за одстовбурчені вуха, дуже ростяг та так і зоставив, виявляло якусь хитру тихість. Ступивши декільки кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав:

— Ну, та й воздух же!.. Без сомніння, настоящая фіялка... Х-хе!

— Яка хата, такий і воздух, — спокійно сказала Килина. Не дивлячись на його тихість, як тільки він вступив у хату, всі зразу замовкли й ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась. На Килинину відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калоші і, знов подвівши голову, звернувся до хлопців, м'яко вимовляючи:

— Завтра ж... хлопці... той... не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь? — бовкнув, не дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Єслі мало буде, знайдем ще... Затруднення не будеть...

— Мало? — скрикнув Гриць. — Та там — дай боже, за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повидім, повидім... Ну, а той... як його... мм...

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати.

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Місто ослобоняється. Може б стала?

— Це прачкою на білу кухню? — спитала Килина. Андрій гостро глянув на Халабуду, потім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. І помітно було, як по цих Халабудиних словах всі якось надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою... — байдуже водячи очима по стінах, потвердив Халабуда, не дивлячись на Килину й наче мало цікавлячись її відповідю.

Килина ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готовувати до вечері.

— Ну, що ж ти? — пильно роздивляючись на сволоки в стелі, спитав він.

— Не хочу! — твердо й рішуче промовила Килина, поважно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталось таким же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї та губи якось втягнулись в рот.

— Як знаєш... — м'яко сказав він і, погладивши вуса, повернувся і, не поспішаючи, вийшов із хати. За ним прожогом вискочив і Тікай, який давно вже ждав цього, крутячись біля дверей. І знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її одповіді, але й усі, навіть Трохим, який аж підтримав на ній свій занепокоєний, похмурий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на середину хати і, хутко повертаючись до всіх,

вилаяти добре Халабуду, як у вікно біля мисника щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Килино! — зачувся знадвору Халабудин голос. — Я забил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на минуту... Скарей!

— Ще „скарей“, — прошепотіла, надувши губи, Софійка. — Удивітельно! Знаємо, що ти забув... Не ходи, Килино! — звернулась вона до Килини, але та, загадково якось усміхаючись, нічого не одповідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову й вийшла з хати

— Та-а-к... — прогунявив Юхим, спльовуючи вбік і перекладаючи люльку з одного кутка рота в другий. — Хоч так, бабо, сядь, хоч так, а все таки сядь... Чи на чорній, чи на білій кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не минеш... Хехе-хе... Да-а..

Дід Юхим похитав головою і скоса подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до столу, заклавши руки в кишені піджака й тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав виразний рум'янець.

— А як думаете, діду, — кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим. Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на нього очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого? — роздумливо перепитав Юхим. — Як тебе сказати? — Вона дівка... одно слово...

молодець... О!.. Він тоже... не жменею кашу єсть... Тихенький собі, а зпідтишка мішки рве. ... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а.. А Андрій зівка дає, то тоже правда! — вмить годав він і подивився на Андрія, що по цій лісві, подивившись на діда, зупинився, почервонів, криво ніяково всміхнувся і, не знаючи певне, що сказати, одійшов і сів на піл.

— Ій-богу зівка дає... — повторив Юхим. — З дівкою так не можна... Дівка... Що дівка?.. Одно слово — жінчина і більше нічого... Просто баба. А баба, як не крути, все до свого кутка моститься... А Килина аж дрижить, щоб хазяйкою стати.. Ге! Це дівка не дурна, е-е, не дурна-а... Її обманить — не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням досмактав люльку і, циркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дастъ себе обманити — якось тихо промовила Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лямпочки, широко розплющивши сині очі. Усмішка її зчезла з повних губ, рум'янець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, прив'яла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клекотів кансьор у казані, але знадвору не доходило ніякого гомону. Марина почистила всю картоплю і прибирала на лаві, згортаючи лушпайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так-так... — зідхнув Юхим. — Всякому своє. Той за шматок хліба б'ється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо й хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, тупотня ніг.

— О! Здається вже й Гриць вернувся! — промовив Кіндрат. — Скоро!

— Е!... Він по горілку, як на крилах! — усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді з'явився Гриць. — До цього його мама родила...

— Що! — зараз же закричав той, вступаючи в хату. — Ще не ковтнули язиків?.. Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

І по цьому він якось велично вийняв з-за пазухи дві пляшки «монопольки» і, люб'язно обтерши їх свитою, поставив на стіл. Поставивши, весело озирнувся й подивився навколо. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і зараз же перевів очі на Килину, що з тою ж таємничию усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софійка сиділа задумливо. Андрій червоний знов ходив по хаті.

— Що таке? — здивовано підняв брови Гриць.

— Побились чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на білу кухню кличе, — промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись.

— По сім рублів у місяць на їхній одежі...

— По сім? — скрикнула Санька і, схопившись з полу, зстрибнула до долу. Кохтина на грудях у неї була розтігнута і видно було смугляве тіло; чорне волосся розкудовчилось і пасмами спадало на смугляве лицез дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килини, вона напів-здивовано, напів-заздрісно сплеснула руками й озирнулась на всіх.

— Застібнись! — коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди. Санька трохи змішалась і почала застібатись.

— Ну, а ти ж що? — застібаючись, глянула вона на Килину, яка з тим же таки виглядом спокійно змітала рукою крихти хліба зі столу...

— Нічого...

— Як „нічого“?

— Так...

— Вона ще поторгується! — бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили по столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима й хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і заходив по хаті.

Килина ж нічого не сказала, наче не чула, і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке? — запитав Гриць — Хто сім рублів? За віщо?

— Х-м... За віщо? — усміхнувся Юхим, — за роботу!

— Та за яку?

Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу, зачулось з полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає... — хитнув головою Юхим і глянув на Саньку, яка за- надто пильно почала обтрусювати поділ спідни- ці. Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв весь.

— А-а? Гу-у-гу-гу! — зареготовався він. — Та бре?

— От тобі й „бре“!

— Халабуда?

— Ато ж?

— Го-о-го-го!!!..

Всім спершу якось ніякого, а потім дуже ве- село стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Стягли з полу Петрика, збу- дили на печі Савку, навіть хотіли чіпати дядька Панаса, та Юхим не дав. Поки Санька й Кили- на, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно вип'явши вперед живіт і погладжуючи кінчик носа, почав „приставляти“ Халабуду. Сам невеличкий, чор- ненький, з кирпатим куцим носом і товстими, як у арапа, губами, він досить правдиво пере- дражнював прикажчика й до того іноді живо уда-

вав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним, дитячим сміхом. Правда, вона зараз же змовкала й несміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але поважно, не хапаючись, з м'якими рухами, вона ходила біля казана й тільки іноді позирала до столу своїми великими розумними сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз-у-раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки що збудили, круглопикий, з засмагеними бронзовими щоками, байдужий до всього, крім іжї та сну, навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в усмішку й мимоволі вибухав іноді голосним уривком „ги-и“! А Андрієві наче веселіше за всіх було. Рум'янець виразно червонив йому щоки й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підбороді й трохи піднятою верхньою губою раз-по-раз дрижало від нервового голосного сміху: руки були швидкі, напруженні. Дід Юхим пихкав лулькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро позираючи іноді до печі гострим, понурим поглядом.

— Та сипте руками там! — вмить повернувся Петрик до Килини й Саньки, — А то Гриць так пече очима пляшки, що й горлку випече!

Потім знов, не слухаючи одповіді, повернув-

ся до столу, заклав руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м.. Грицько Товстогуб.. Там ослобоняється місто громадського свинопаса... Желаєш?

Грицько Товстогуб аж покотився від задоволення і вже хотів насісти всім своїм тілом на Петрика, коли в цей момент печі рушила Санька з мискою кандьору в обох руках і Гриць мусів поступитись.

— Со страхом при-и-ступі-і-ть! — проспівав Петрик, слідкуючи за тихою, обережною ходою Саньки; потім, щось згадавши, кинувся до столу, схопив пляшки, поставив їх собі на голову і почав поважно ходити по хаті.

— Ги! — вирвалось у Савки, якому взагалі не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а тут ще й горілка.

— Ану! Здурів! — обурилась Санька: — Найшов забавку!

— Дай сюди! — кинувся на нього Гриць і, однявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу почав бити дном об долоню. За третім разом затичка вискочила.

— Ну, будіть дядька Панаса, — промовила Кілина, ставлячи другу миску на стіл і розкладаючи перед кожним ложки. Дядько Панас підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку? — спиталась Софія.

— Е! — махнув рукою Панас, ніби хотів сказати: „який там уже сон“, але зараз же схопився.

пився за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі якось трохи притихли, слухаючи його кашель, який не хутко скінчився. Утершись і оддихавши, Панас підійшов до столу й сів поруч Юхима, який посунувся трохи по лаві. Рідке, якесь сіре волосся звисало йому на жовте, худе обличчя з випнутими щелепами, з рідкою цапиною борідкою; очі між густих зморшок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, в'яло; з болісно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хіба за такими мерзавцями заснеш... — з серйозним виглядом промовив Петрик. — Як на жидівськім весіллі всю рамно!..

— Ух, ти хороший! — кинула до нього Санька, ласково дивлячись на нього своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'якші. І вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс притуплявся, смугляві щоки червонілись кров'ю, а в голосі зчезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'якість.

— Благослови о - о - тче - е! — раптом загудів Гриць, піdnімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату, опецькувату чарку горілки, і сам перший весело засмівся.

— Благословля-я тебе струпом на всю голову-у! — козлячим голосом одмовив йому Пе-

трик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— От чорти! — засміялась Санька за всіма.

Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він взяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись, ковтнув, смаковито, з задоволенням крекнув і почав їсти кандзор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже випив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зважливо випила. Санька „запидалась“ і почала теж одмовлятись, але, як її по-прохали, несміло взяла і, кривлячись, почала „пригублювати“, що разу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували й вона ще „пригублювала“. Так „пригублюючи“ й випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім „на здоров'я“ і сразу всю чарку хильнула й навіть не скривилася. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою та Софійкою, і сказали їй випити. Вона покірливо взяла чарку, несміло усміхнулась і разом потягнула в себе всю чарку. Ковтнувши, дуже скривилася, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж слози виступили. Що до хлопців, то певне, що вони не одмовлялись. Але коли дійшла черга до Трохима, він тільки скоса глянув на чарку й холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочш? — скрикнув здивовано Гриць, держачи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко вітрішив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не треба.. Нам більше буде! — сухо промовив Андрій.

— Давай! — вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною усмішкою, додав:

— Я й забув, що Андрій заручини спроявляє... Дай, боже, щастя молодим! — і аж зубами клацнув об чарку, випиваючи горілку. Андрій почервонів, дехто всміхнувся, декому ніяково стало, а Килина мовчки подивилась на Трохима і, знов потяглась ложкою до миски, сказала, всміхаючись:

— Правда, що вовкі

Затихли; тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, іноді голосне сякання та тяжке сопіння Савки, який з напруженовою увагою і обережністю носив ложку від миски до рота, піддержуючи її шматком хліба.

— Ану! — хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила пляшка по руках, знов Санька почала „пригублювати“, знов Петрик, схиливши по-баб’ячи голову на руку, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеновою огидливістю випила її. І знов Маринка

покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки на всьому її худенькому личку виступиє рум'янець та очі зробились сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хтонебудь, другий додасть — і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не могла більше й одмовилась. Санька ще більше „запишалась“, але „пригубила“ й третю. А Маринці знов сказали випити і хоча дехто вступився за неї, але Гриць з веселим сміхом, з запomo-гою Трохима таки досягли свого й Маринка випила. Почали й другу „півкварту“.

— Да-а... — протягнув задоволено дід Юхим, витираючи долонею вуса, — от і не думаючи випили. Люди полаялись, а ми поживились. От так воно й повсігда. Здається, погано лаяться, а з лайки й добре вийшло. От і припорція! Да-а... Так воно на світі вже з давніх давен ведеться: що одному погано, то другому добре. Ну, ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим насмішкувато дивився на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лиці й воно стало ще червоніше, наче добре вишарований об цеглу п'ятак. Чорні маленькі очі його заблищали гострим вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливішою.

— Пиймо хазяйську горілку! — промовив він, простягаючи руку за чаркою. — Вони з нас пили!

Андрій глянув на нього.

— А я з тебе пив? — тихо спітав він.

— Ти? Ну, тобі б то я ще й не піддався б!..

— Так чого ж ти чіпляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме, — спираючи ложку на край миски, заговорив раптом дрижачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій. — Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?.. Що я тобі... Чим я тобі... Підожди, дай я скажу. Ти раз-у-раз чіпляєшся до мене. Чи я тобі поперек дороги став?.. Чи зло яке зробив кому? Усі... наче я якийсь... чужий. А я б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову вбік. Очі йому від горілки й від зворушення блищали, верхня губа нервово здригалась, підборіддя з ямкою й золотистим блискучим пухом почало тремтіти.

— Ану, заплач! — метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим

— Ну, й заплачу, то що?.. Я до вас, як до братів, зо всіма хотів би жити... Трохим каже „хліб одбиває“. А кому я одбив? Га?

— Та що там?.. Та плюнь! Ех! — промовив Грицько також зворушеного. — Що було... то... Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

Але в цей мент Гриців погляд упав на Петрика, який, смішно витягнувши губи вниз і клі-

лаючи очима, уявляв, що збирається заплакати.
І Гриць весело зареготався.

Киїлина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі, темні вії закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті ніжні щоки, на яких якраз посередині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві копійки, рум'янці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота і, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кондьюор.

— А чим я винен, що в моого батька є, а в твого нема? — скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить? — злісно глянув на його Трохим. — Є, то й чорт тебе бери!..

— Та ти спитай ще, чи є ще в Трохима батько! — усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в цього взнаєш, — сказала Санька. — Як чорт той... скільки живе, а що воно, звідки воно — ані словом не похвалиться. Хоч питай, хоч ні...

— Хіба ти порозумнішла б, якби я тобі похвалився, що я й звідки я? — посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— „Порозумні - і - шала“ — перекривила його Санька похитавши головою. — Ох ти розумний!.. Тільки й зна, щоб укусить когось. Чистий ха-

ламидник!.. Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив. Голодрабець!..

Дід Юхим серйозно подивився на неї.

— Це ти... напра-а-сно,— протяжно прогунявив він. — Нічого, може чоловік і не наробив, а ти вже... А що Андрій жалється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач - дукач ішов мимо та й почав сміятись. Ніби то: „гей, за що ж, за що та бідна голота напивається“. А вони йому: „а хто з нас, братця, та буде сміятись, того будем бить“! Та й дали таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється... Неприятно!

— А хіба я з тебе сміявся коли? — звернувся Андрій до Трохима, але той як скипів:

— Та чого тобі треба. Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку Іхню любиш? — єхидно вставила Санька.

Трохим раптом заспокоївся і, усміхнувшись, кинув:

— А чого ж? З паршивої віми хоч вовни клапоть.

— То правда! — згодився Юхим. — „То, мовляв, батюшко, вам за упокой, а це таки за здравіє“. Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває. Так то, дівко!

Дають — хватай, скубуть — тікай!.. А свого не впускаж. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь! — проспівав Петрик.

Да-а! — хитнув головою Юхим. — Всяке шукає кращого... всяке б'ється за себе. Кажуть, гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе! Поки й світу сонця, все на світі дбало й дбатиме тільки про себе!.. Бо так уже положено. А люди вигадали, що треба себе напослідок ставити. Та натура в один бік тягне, а люди в другий, та й виходить — ні богові свічка, ні чортові лулька. А якби кожний ще помог натурі, як розумні люди роблять, то вийшло б не так. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Якби то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали? — ущіпнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Ішо ж так мало? Не хотіли більше, чищо?

— Ба хотів, та розуму не було. А як по-скубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, вип'ємо чищо?

Панас та дівчата рішуче одмовились. Вони вже й так були на підпитку. Очі всім блищають, щоки зашарілись, рухи стали непевні а Маринка до того насмілилась, що про щось узялась розпитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якось жадно-пильно, не спускаючи напружених, близкучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перехилила горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко? — озинулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами ще більше червонили її; сині довгі очі горіли, щоки палали.

— Хай говорять люди! Пхи!.. Удівітельно! Гуляй і все!

— Вєрно! — гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якось невесело й задумливо. Андрій потроху стих, ослаб якось, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи іноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше насупився.

— Так, т-а-а-к,— протягнув, зідхнувши, дід Юхим: — от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро...

Він трохи помовчав, потім, іронічно всміхнувшись, почав знов:

— Жив, робив... а для чого жив, на що робив, то й сам тебі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене, що я заробив собі? Калаталку. (Він хитнув головою). А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись — гріх. Я б йому сказав би!..

— Е, діду! — махнула рукою Санька. — Нічого те не поможе. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!..

— То по правді й очі вилізуть,— хрипло промовив Панас, байдуже, в'яло дивлячись поперед себе.

— По правді? — усміхнувся дід.— Ех, дурна ти дівко, мало каші їла. Та знаєш ти, що таке правда? Правда — то оттой самий п'ятак: подивись з одного боку — орел; переверни той самий п'ятак на другий бік — буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на користь мені, отто й правда, а що на шкоду, то — неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда вся...

— То, виходить як мені на користь красти, то й красти можна? І по правді буде?

— А тобто є такий чоловік, щоб не вкрав ні разу на віку? Га? Ех ти! І святий краде. Що то таке — вкрав?.. Узяв те, чого сам не заробив. Правда, інший все своє життя краде, і добре краде, і живе добре.., а другий і погано вкраде, і раз украде — й живе погано. Та то вже біс один, чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко. Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потом умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що на мою думку було правою, то другим було неправдю; що мені неправдою — то другим правою. А де вона та одна правда, то мабуть і сам чорт її

не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як, бува, та громадська бариня. Подивиця ззаду: рівна, гарна; не ногами йде, а пливе; чепурна, пахуча,— хоч молись до неї! А подивиця спереду — то так тобі зробиться, наче муху ковтнув, їй-богу! А бариня та ж таки одна...

— А то, мабуть, ті барині, що той... — трохи зам'ялась Софійка, — що... як ви колись казали. Ну, як у нас нечесні...

— Та кажи прямо! — гукнув Гриць на всю хату: — шлюхи та й усе.

Всякі, всякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевішати б усіх на одній гілляці, а пани їх у ручку ділуєть. От тобі й маєш правду. А шлюхи... до шлюхи? Такі ж люди, як і ми. Живуть собі є! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, یума собі, не вернуть... ну так хоч поживу ж!.. Ну, й живе! Такі люди мають собі всякі перепони, або там сором, або щось інше. А тим цо?.. Одно — гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!.. Котра гарна, та розумна... Одну я знав там... Гарна канальська дівка... от-би не гірше нашої Килини, тільки неначе менша и тонша. Так, скажу вам, не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках вся. А також з нашого брата, з простих: десь, казала, з Полтавської. Да-а!

Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала Ну, та без суму і втіха не така солодка. Живуть!.. Хоч і трохи, та добре!..

— То теж усе правда, що ви казали?.. — підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехати? — спокійно всміхнувся Юхим.— Піди та подивись сама, коли не віриш. А хочеш, то й сама до них пострижись. Гірше не буде А будеш жити так, як і не присниться ніколи. Хе-хе-хе!

— Мелі-іть! — якось ніяково всміхнулась Килина і, потягнувшись всім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухай діда, то зразу щасливим будеш! — сказала насмішкувато Санька. — Тільки горе, що дід сами досі тільки сторожа при окономії доскочили. А кажуть, що й по тюрях сиділи, й по світах буваю;

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрях сидів, і по світах бував. Та дурного дівко, в церкві б'ютъ Така вже планета дурневі. А якби я з розумом робив, то може б і не тинявся б оце по скарбах.

Він трохи помовчав, потім почав знов.

— Да-а... розум — велике діло. Коли б я з розумом крав, то єй по тюрях не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так вже потім і пожити.

Крадь у того хто багато має, а ще краще, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А бог? А правда? — скрикнула Санька.

— Ха-ха-ха! — злісно, терпко зареготався Трохим. — А тобі бог багато дав, хоч ти свята та божа?

— То, по-твоєму, вже й бога немає?

Трохим тільки ще злісніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся — уважно промовив Юхим. — У бога, брате, треба вірити. Бо наш брат без віри в бога — одна худоба й більше нічого. Без бога наш брат — не чоловік. Понімаєш? Ти хоч те візьми: що ти, або я? Худоба та й усе!.. Для чого ти живеш, для чого я... нікоторого понятія нема... Або от наша Маринка! Подивись на неї — ну для чого вона живе?.. До чого? Навіщо? Залякане, замоктане. Воно тобі не то що вкрасти не посміє, а й за себе постоити не може. Всяке її штовхач, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... кому воно, нашо воно? Собаці, та й то краще, отже, їй-богу, краще: та хоч і виспиться, і полежить, і пограється, а ця... вона хоч ласку чию бачила?.. Без батька, без матері, байстря... живе тут собі з милости. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі і промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Дехто здивовано, дехто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою й сумно сказав:

— Дівчино, дівчино... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїться, а не ти...

Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима й заговорив далі:

— Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі! Зранку до вечора, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш та ще й радий, що з голоду не здихаєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я — люди... Понімаєш: не худоба, а люди. О!.. А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти нікоторої розниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обидно. От багатому — друге діло. Багатому панові бога не треба. Нашо панові бог? Иому й так видно, що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному місці що він людина, бо живе не так як худоба. Од того то пани так і не дуже то вірють у бога. А нашему брату треба вірити, треба держатись за бога, бо як одірвешся, то й буде: що ти, що віл — усе одно. А віриш —

воно якось і терпиться легше. Все таки людина, значить, і ти для чогось здався О!.. Так Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів свою довгу голову й, ледве дивлячись своїми мутними очима промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А загубив здоров... — він не скінчив і глухо закашлявся, похитуючи головою й хапаючись руками за груди. Всі сиділи мовчазні, насуплені, похмурі. Трохим усміхався злісно й жорстоко, а Маринка хутко бігала по всіх очима, наче боялась прогавити хоч одно слово.

— Так підождіть же діду! — крикнула Санька подумавши... — Що ж ви говорите: і про себе тільки думай, і в бога треба вірити?.. А бог сказав, щоб... що так гріх думати...

Дід Юхим усміхнувся, але нічого не одмовляючи, встав, перехристився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи лульки в „бруках“, промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язык, а все таки дурна. Понімаєш?

— Ез ні, не понімаю.

— То слухай же... Хіба тобі хто говорить, щоб ти кривдила другого, коли про себе думати будеш?.. А може воно тоді щелучче буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притворяється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі — дуля. А хіба бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог одно, а гріх друге. Хіба ти з богом говорила про гріхи?... З людьми. А люди чого не вигадають? По-панськи одно гріх, а по-мужицьки друге. По-жидівськи одно гріх, а по-нашому друге. А чия сила, того й правда. А бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну, тойди к чорту!.. Що з тобою патякати! І почав насипати в лульку тютюну.

— Ні, діду! — вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю. — Це все... може й так, може й не так. Не знаю. А от як... приміром... сказати... мені найти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?.. Яку точку?

Трохим ніяково всміхнувся

— Таку точку, щоб... як жить... Таку лінію...

— Та такому, як ти, одна лінія: на Сибір та й годі! — сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялися, але він зразу здергався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його... — звернувся той до Саньки. — Він чоловік попечений: йому де не торкнись, болить. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сибіру, чи в палатах — то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то помоги йому. Бо і ти, і він — рідні собі. І ти гола, і він голий —

значить і правда одна в вас. Виходить, не смія-
тися, а помогти треба, бо поможеш йому, то
все одно, що собі поможеш. Дурна ти, дівко!
Якби ти попоходила нічку, другу, та кинула
оком на себе, та подумала про життя своє...
от і другого понімала б. А нашого брата... по-
печеного... поніматъ треба. А таких попечених
багато роз'елось тепер. Перше то и не чути
було, щоб чоловік вік свій тинявся від окономії
до окономії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть, це вже
в двадцятого пана служиш тепер? — звернувся
він до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже лік загубів! —
з ненавистю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли...

— Та-к. А по окономіях... скрізь добре було?

— Добре!.. Ех, діду! — вмить спалахнув якось
дико Трохим і з силою вдарив кулаком по
столі. — Давить мене тут... горить... (показав
віна на груди). Пече, вогнем пече! І сила є, а
точки нема...

— Х-м!... — розвів руками Юхим. — Точки?...
Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба
сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб
твердо стати на свою точку. А ти — чоловік
попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе.
Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не
поза собою... не шукай у чужих, бо в чужих і
правда чужа. А коли голодрабець, то в голод-

рабця й правди шукай. Та думай більше про себе... Може й видумаєш. От я вже додумався; спочити б трохи, та й... (Він махнув тільки рукою). Та я — не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені б тепер хатинку свою. Ех,好好а то штука своя хата: хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне. Сам собі пан! Правда, Килино?

Килина підвела голову, глибоко-глибоко зідхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно — заговорив, червоніючи й широко тихо всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз-у-раз спочатку трохи червонів.—Чи є хата, чи нема — аби добре було... Може через те, що я вже забув, що то — своє хазяйство?.. Він ще ширше всміхнувся й допитливо подивився навкруги. — Забув уже... Знаю, що як свое хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по окономіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менше... та платили добре... То й жити якось можна... А що ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здихати будешь без хати? Під тином? — хрипло, похмуро спитав Панас.

— Е! Що там! — раптом скрикнула Софійка, схопивши з місця. — Виженуть — виженуть! Чорт їх бери! Гуляй та й годі!.. Нашо нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в

Басарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають, хлопці, дівчата... Гуляй та й все... Давайте; діду, я вам наллю.

— Ні! — зважливо крутнув головою Юхим. — Я вже не буду. Грязниця! У мене вже така грязниця: як не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки не збудуся. А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, той до Адеса не доберусь... Хай молодші п'ють...

— Кіндрате, пий! — подала чарку Софія. Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, сплюнувши, почав закусювати хлібом.

— А тепер я! — знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх близкучими, трохи посоловілыми очима. — Гулять, так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею й чистим, гарним контратальто заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а,
Ох, дівчина гуляла-а;

— Грицю, поможи, — хитнула вона тому головою.

— Ну, што ж, кому дело, гуляла-а — підхопив Гриць і штовхнув лікtem Кіндрата. Той на швидку проковтнув хліб, притулив руку до щоки і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню й наче поплив м'яко, рівно угорі:

— Ну, що ж, кому дело, гуляла-а!

Ну, какое кому дело гуляла-а!

— залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній „чорній“ кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, вискочила на середину хати і, топнувши ногою, палко псовела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулась до Савки й, підморгуючи, манячи за собою, весело покликала:

— Ходи, милий, не журись!

Ходи, любий, не журись!

Савка задоволено „гигикав“, а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорували його:

— Ну, що ж, кому дело, не журись,

Разкакоє кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу! — спинився раптом Кіндрат і, не чекаючи нікого, трохи заплюшившись, притулив знову руку до щоки й тихо-тихо почав:

— Ге-ей, ти горі-і-лочка,

Гей, ти медова-а-а-я а...

Ге-ей, з ким я тебе пи-ить бу-уду,

молодая-а-я!

Сумні згуки заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і послівли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сіла близько нього, і, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

— Ге- . - ей, з ким я тебе пить буду, моло-
дая - я - а !

По хаті наче пройшла сама туга.

— Ге - ей поїхав милий мій
В далеку доро - о - огу - у...

— хитнув з болем головою Кіндрат, перекла-
даючи щоку на праву руку, а лівою обнімаючи
Софійку.

— Ге - ей, мене молоду - у - ю...
— з одчаєм залилась Софія,
— ...кинув самото - ою...
Ге - е - е - ей!..

— безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи
їхні голоси своїм густим, свіжим басом, —
...мене молодую кинув самото - о - ю - у...

Згуки ридали; здавалось, доля цих сірих, пригнічених людей звідкісь випірнула, одяглася в оці згуки й кликала, манила їх кудись. Здавалося, тут, у цій брудній, напівтемній хаті не було вже ні цього довгого столу, з порожніми великими мисками, з розкиданими ложками, з плямами кансьору, не було ні чорної, близької від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря, — здавалось, ці згуки вимили цей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ніжним, тужливим чуттям.

Килина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась, не моргаючи, в світло лямпочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія,

що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибирати зі столу — нікого й нічого не бачила. Губи свіжі й горді були зложені якось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий рум'янець, високі груди підіймались іноді під довгим, задержаним зідханням.

— Гее-й, та немає правдоньки на світі! — жалівся Кіндрат, заплюшивши очі й журливо схиливши голову на руку.

— Ex! Тяжко, гірко, миць, да по наймах жити...

— з мукою згоджувалась Софійка, притулившись йому до плеча щокою й дивлячись перед собою широкими, синіми, засмученими очима.

— Ex! Тяжко! гірко, миць, да по наймах жити...

— меланхолійно, сумно гудів Гриць, м'яко переливаючись від Кіндратової примі до Софійчиної втори.

Було боляче - сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками в коліна, й задумливо попихкував лулькою.

Панас та Савка тихо перейшли на піл і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи, обнявши, на полу й мовчки слухали; Трохим знов тарабанив пальцями по столі, і знов на тонких, синіх губах його грала злісно-іронічна усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось

крэв'ю й на лобі грали проти світла лямпочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко - глибоко зідхнула й, тріпнувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— Ану його к бісу!.. Ще заплакать можна!.. Давайте краще веселої... Чого нам журиться?.. Горілка є... Давайте, діду вип'єм. Ет!.. Начхайте!.. Гулять — так гулять!.. От і все.. Наші пани гуляють і ми гуляєм... Удивітельно!

Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку і, розхлюпуючи горілку, високо підняла її.

— Хай люди говорять!.. А нам начхать!.. Правда?.. Хведір каже: „шлюха!“ Ну, й шлюха, ну, то що!.. Шлюхам все можна... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорити, а тепер... пхи!.. Ще й набив, як шлюху! „Ще, каже, й шлюхи уміють вередувати“.

— Ха - ха - ха, А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи також люди.. Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болісно, жалько кривила губи в усмішку і все більше та більше розхлюпувала горілку дрижачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву випустивши чарку, яка покотилася до - долу припала головою до столу й голосно, здригуючись, заридала. Петрик та Санька, що почали щось шепотіти

між собою, зразу змовкли і злякано глянули до столу.

— От тобі й маєш! — тихо промовив Гриць, збентежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима і якось криво всміхаючись. — Чого вона?

Килина, наче мало дивуючись цьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лямпочку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстке, щось тверде і зважливе. Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке? — звернувся від до Кіндрата, але той нічого не одмовив йому і тільки пильно, напружено, понуро дивився на піл.

— Біжи, спитай у свого товариша, Хведора, — усміхнувся Трохим. — Він знає.

— Я тебе не питаю! — спалахнув Андрій, повернувшись до нього всім своїм тілом і міряючи очима. Але Трохим тільки гостро подивився йому в налиті кров'ю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче? — нетерпляче, палко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так... — махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки. — Годі, Софійко! Чорт їх бери... Ет! Що там...! Удівітельньо! — і хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її, — понуро промовив Юхим, — хай виплачеться... Горілка її розм'ягшила ..

Гриць хотів щось сказати, але в цей мент щось стукнуло в одно вікно, потім в друге, потім затупало в сінях і в хату хутко вбігла дівчина в „панській“ одежі, себто в ситцевій довгій спідниці, в кохточці „в талію“ і з чистим, білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата! — зараз же почала вона, захакавшись і важко дишачи. — Ідіть... нам... помагать... посуду пере... мивати, бо не управимося... Ху!.. Казав Халабуда... Ащо то у... вас?.. Монополька? Диви!.. А що то плаче? — вмить спинилася вона й злякано подивилась на Софійку — Чого вона? Хто то?

— Софійка, промовив Гриць.

— Чого ж вона?

— Та... так... Годі Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивиша... Фроська прийшла... Посуду перемиват...

Софія трохи стихла, але не підводилася, тільки іноді схлипувала й тоді хиталась всім тілом.

— Чуєш, Софійко, — підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан. — Плюнь на їх!.. Нехай обіжають!.. Лучче пайдьом у комнati... Пущай плачуть ті, што гроші мають... А в нас весело! Панів, пані - ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пущай ідуть! — звернулася вона до всіх.

— А я чого туди піду? — сказала Санька.

— „Чого“! Посуду перемивати!

— От не бачила...

— Тю дурна! Та я б аж побігла! Подаси якомусь панові шубу або що, то й „на чай“ получиш.

— Ну да! — недовірливо протягнула Санька.

— Ій - богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопилась, зстрибнула з полу і почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко, — нахилилась знову Фроська до Софії. — Там харашо! Ій - богу! А паничі які понаїджали, Софійко! Знаєш... — вона раптом закрила рота рукою і почала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикючи й ніби засоромивши, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка вже не схлипувала, але все таки не підводилася. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо - тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице з мокрими щоками й припухлим носом, і, слабо всміхнувшись, промовила :

— Та невже?

— От тобі хрест святий! — поважно і з запалом перехрестилася Фроська й, наче згадавши щось, знов обняла її і почала шепотіти, дивля-

чись на Юхима своїм, дуже блідим, з синіми жилками, обличчям, з синіми кругами під очима й трохи кирпатим носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати напнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш! — раптом засміялась вона, але Фросяка ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять, так гулять! — блиснувши до Юхима білими зубами і червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебираючи і складаючи набік чуже.

Всім наче трохи легше стало; забалакали, засміялись. Фросяка почала оповідати про гостей, широко розплющуючи очі, сплескуючи руками, й мало не за кожним словом божилася.

— Там один оце приїхав, — з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок.—Пузатий, пузатий, аж у дверя не войдуть... Усе кашля... А другий — з миндалью... На стъожці з боку висить... Як хрест всю рамно... Та усі поздравляють його, ручкаються... Та всю миндаль ту смотрять... От хрест мене вбий! Бухвечик говорить: що якби й йому таку миндаль, так він си січас в городі трахтир з катеринкою одчинив би... Накажи мене бог! Десь дорога, верно!

Отби таку мендаль украсти діду! — зареготався Гриць. — Га? Було б на що хату поставити?

— Да-а... — усміхнувся Юхим.

— Санько! — гукнув Гриць. — Ти там зівка не давай... Придивись, де спатиме та ыіччу і підберись до миндалі... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимося, ви будете зомною ручкаться-поздравлять!.. — промовив важно Петрик. — А вона велика? — звернувся він до Фроськи.

— Та де!.. Як слива завбільшки...

— Пхе! Чор-зна-яка миндаль!.. — зневажливо плонув. Петрик Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біля Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда! — крикнула Фроська і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарти хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кохті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу похмурі й задумливі. Петрик підсів до Гриця і стиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати; сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виряджатись на „службу“. Напнув на

лису голову шапку, з якої виглядала подекуди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, ув'язав їх мотузками й нап'яв на себе „пальто“ своє. Це „пальто“ — жовте на плечах, зелене під пахвами, брудне спереду, з великим чорними латками біля кишень і з одним однісіньким салдатським жовтим гудзиком біля коміра — було Юхимові і за постіль, і за свиту, і за всі його маєтки, коли не забувать ще про люльку, шапку, „брюки“ та ще деякі „вещі“. Нап'явши з кректанням пальто, Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою, і, витягши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив:

— А що!.. А ще кажуть, що не козак! Х-хе... Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він`щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми, обмотаними в ганчірки, чобітьми з хати.

ІІІ

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розіп'яв угорі безкраю чорну запону і трусив з неї дрібним холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде — чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого, пожовклого листя, а перший

дужий подих землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жупан і могуче набиралася сили. Дощ нагадував не довгі безкраї мокрі ночі з виттям вітру в коміні, а зелене море сходів, зелену, оксамитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози, — нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив декільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно й тихо. Чорніли стайні, загони, клуні, амбари... Нижче до будинку чорніли вершечки саду, а між ними далеко-далеко жовтіли вогники, — то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За „чорною“ світила вікнами „біла“ кухня ; біля неї стояли брички усіяких фасонів, ходили люди, бігали собаки, а перед „комнатами“ було видко, як удень. У весь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось на двір і широкими смугами заливало подвір'я, потоптане ногами коней та порізане колесами бричок. У вікнах миготіли постаті, а на ганку, що був якраз посередині будинку, одчинялись двері, звідти вилітав глухий галас, наче з вулка. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.. — раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. Тар-тар-тар... — неслось з ним по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, пройшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно

смугами тяглося із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, „білу“ кухню і знов став наблизитись до „чорної“. З чорної запони хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи впину, крутивсь і свистів у стріах та голих віттях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився озирнувся й почовгав під стіну „чорної“ кухні. Тут було затишно тільки іноді вітер, мов жартуючи, зразу виридався десь з-за рогу і, дмухнувши пронизувато в лицех Юхимові, знов зчезав десь у чорну яму долини. Дід притулився до стіни, поклав додолу калаталку й почав виймати кисет; але раптом підклав голову і, прислухаючись, став дивитись за тин, що віddіляв Юхима від подвір'я і тягся від рогу „чорної“ кухні аж до рогу білої; тут зачулось якесь шарудіння. Спершись лікtem на тин, там чорніла якась постать в гострій шапці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворувшись, вона знов застигла, наче настремлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встигще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а за нею затемніла біля першої постать друга постать.

— А це хто тут? — раптом зачувся спокійний, твердий, жіночий голос.

— Чорт! — насмішкувато здушеним, похмурим голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

„Ага, то Трохим, а то Килина“, — впізнав Юхим, насипаючи пучками в лульку тютюну й пильно придивляючись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт! — промовила Килина, підходячи ближче. — Щож ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю...

Килина трохи помовчала, потім тихше і широкось сказала:

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз-у-раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається і я не дуже, але ж...

— Без палиці мимо не йди? — кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бажаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова й потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила та люди зробили — зачувся знову Трохимів голос. — Таким і дівчата любили, — і злісно-іронічно засміявся.

— А ти любив когонебудь?

Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що?.. Сватать мене хочеш, що д'опитуєшся?

— А хоч би й сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку набивати.

— Слухай, Килино, — терпко заговорив Трохим, — я жарти люблю, але коли мене кусають, то й я зуби маю... Маєш собі Андрія, то й грайся з ним, а я хазяйства не маю, то й торгуватись зо мною нема чого... Коли б...

Вітер знов, наче на злість Юхимові, одірвав кінець мови й ніби в кишеню сховав її. Дід Юхим, тихо, обережно ступаючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився ступнів на три від них. Тепер йому навіть відно було, як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти нівроку кусаться умієш, — спокійно сказала Килина. — Десять довго зуби гострив... А бідний Андрій аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль... а... а... — Килина трохи зам'ялась.

— А так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти, чи переночувати колись... Хе-хе-хе!

— Може й заміж вийду.

— Як буде на те його ласка.

— Правда, що чорт! — трохи з серцем промовила Килина, а дід Юхим задоволено посміхнувся собі під ніс. Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, притаївшись за тином, навіть не ворушився

— Скажи ти мені, Килино, чого ти причепилася до мене? — раптом повернувся Трохим до

неї. — Пішла б собі до Андрія та втерла б йому сльози... Краще буде!

Килина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе, — тихо сказала вона. — Злий ти, без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхимові одвернув од неї голову й наче поправив шапку. З неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов прибитий до землі, не так уже казився, а ніби вже стомлений дихав спокійніше й рівніше. Біля „білої“ кухні та «комнат» миготіли постаті, чулось гукаання, біганина...

— Справді жаль? — не повертаючись, якось напружено й без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся! — повертаючи голову, буркнув він.

— Ну-от!... Ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль... — вирвалось у нього з якимсь ніяковим, напруженим смішком у голосі. — Коли не смієшся...

Килина повела плечима, помовчала й нарешті теж з ніяковістю тихо спитала:

— Хіба тобі поможеться від цього?

— Поможеться... Поцілуй... — якось грубо й дико прошепотів він.

Килина одхилилась навіть трохи назад і нічого не промовила.

— Ха-ха-ха! — вмить голосно, з ненавистю зареготався Трохим. — Жалібниця! Злякалась... Думала й справді! Ха-ха-ха! Не б'йсь, я пошукував. У мене ж нема грошей. Ха-ха-ха!

І, сміючись, він, не хапаючись, одійшов од тину і, озираючись, пішов до стайні.

— Трохиме! — тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніяксьве й боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший і хутко чорна постать його мов розплілась у тьмі.

„Та-ак“, хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу й пильно дивився на Килину, що сперлася на те саме місце на тину, де тільки-що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина ж не рушилась.

— Килино! — вмить покликав хтось тихо. Килина поволі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино! — голосніше вже покликало вдруге і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці, наближаючись до рогу.

— Ну, чого там? — незадоволено обізвалась Килина. З-за хати з'явилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут? — впізнав Юхим Андріїв голос. — А я шукаю тебе... чого ж ти тут стоїш... дощ, холодно...

— Так, стою та й годі...

— Може вийшла до кого?

— А якже!.. До Халабуди вийшла..

— А-а! — протягнув з нотками ніяковости й ображення в голосі Андрій. — Так я може... Так я піду! — шарпнувся він раптом і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

— Ет! — з ласковою досадою узяла вона його за руку. — „Піду“... Куди підеш?... Не жену ж я тебе... Не схочу, сама скажу... Зараз — „піду“...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворувався, наблизився до Килини й наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла! — зачурясь його тихе питання. Юхимові не чути було, що вона одповіла, тільки, коли вона скінчила, до нього долетіло Андрійове „голубко“. Потім голова його нахилилась близько до Килининій голови й чути було, як губи його з цмоканням то притулялись, то одриялись від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино! — зачув знов Юхим одривисте, важке Андрійове шепотіння. — Я прийду... Можна?.. Килино?..

Килина мовчки, не згоджуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?.. Чого?.. Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу, — твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... значить...

Килина не дала йому договорити. Раптово повернулась до нього всім тілом і, разом скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки їй чекала цього, заговорила якось терпко, сухо й разом з тим палко:

— „Не любиш!“ Ну, ю, не люблю, ну, то що? Хіба я тобі казала, що люблю? Хіба я тебе обманювала?.. І не люблю. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне личко маєш? Е!.. Бачила я це... Ти люби мене, от що!.. Любите мене, любитиму ю тебе...

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?... Чи не так я оддаю свою працю другим, чи не така я наймичка, якою була ю до тебе? Хіба я живу? Га... А я жити хочу!.. І буду жить! Продам себе, шлюхою стану, а буду жить! Чуєш? Коли пропадати, так знати за що пропадати!.. А ти мені що?.. Що ти мені? Не мала я таких хазяйських

синків? Ого!.. Всі ви ласі... Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жить... І плювать я на вас усіх хочу!. Ненавиджу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживиться, а ти собі — як знаєш... Ну, то й я ж знаю! „Прийду“. Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути. Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу... Я хочу жити, як люди... От що!.. „Не любиш“. І не люблю, і не любила, і не любитиму!.. Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, усе можна... Вона наймичка. Я — наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою... Так не лізь же до неї... Чуєш!.. Не лізь!.. Ненавиджу вас, проклятих! І плювать на вас хочу... На злість вам шлюхою буду... Піду в город і пристану до тих! Чув, що дід говорив!.. Шлюхою всесвітньою буду, **а не дам обдурити...**

Вона спинилася, одвернулася від Андрія, що нерухомо слухав її і, повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя, й притягуючи до себе, заговорила якимсь зляканим, болісним, вмовляючим голосом:

— Голубе!.. Андрію!.. Серце! Піди знов до батька. Кричи, гвалтуй... на коліна падай, хай

дозволить женитись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш... Робитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Дивись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впилась йому устами в уста й наче замерла; як, одірвавшись, вона глибоко зідхнула і знову, щось шепочучи, пригортала, впивалась йому в лицє і знову щось палко шепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела голову і, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду я — задихаючись, сказав Андрій. — Піду зараз... А як знов не дозволить... — і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить? Ну, що ж, говори! — шарпнула вона його за плечі.

— То я вже я не знаю, що робить... — тихо й безсило промовив він.

Килина нічого не сказала, тільки одняла від його свої руки і одвернула трохи голову.

— Коли підеш? — в'яло спитала вона.

— Піду зараз!.. Щоб до ранку я вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригорнув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхилюючись і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах.

— Ну, буде... Іди вже... — нарешті поволі одвела вона його руки.

Андрій ще раз замер біля неї, потім енергійно одірвався, насунув щільніше шапку на

голову і, нічого не кажучи, хутко й твердо пішов від тіну вниз. Незабаром він промиготів у світлі з вікон і зчез поза будинком. Килина ще трохи постояла, потім повела наче з холоду плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кресати вогонь. Запаливши люльку, він довго задумливо смоктав її, придавлюючи пальцем тютюн і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою калаталку під стіною й рушив знов униз до „білої“ кухні. Стукіт його калаталки знову залунав по подвір'ю, але Юхим стукав, махав рукою, курив люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою. Біля „білої“ кухні й будинку рух був більший,— хтось гукав, десь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду, хтось стукав десь по чомусь заліезному між бричками, що скупчились всі біля льоху, гавкали собаки, іржали нерозпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать, обличчя він не міг роздивитись, але бачив як вона нерухомо дивилася в залийті вікна, спершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, Юхим зазирнув їй в лиці і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуючися — спиняючись, прогунявив Юхим.

Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люди... — зідхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то з'являлись, то зчезали чоловічі й жіночі постаті. — Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера виправляють знов у військо... Послі празників, значить...

Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зідхнувши, заговорив:

— Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску насипав туди... І коло серця нудить... Ссе, як п'явка... Мабуть, зап'ю я... А зап'ю — вижене Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибирай... Не треба було починати... Та ще й весна до цього... Усяке повесні жити рветися... А жити нема як... Ех, якби вже скоріше тепло!... Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось поперед себе, за нею друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм набігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти... — промовив Юхим. — Виголодались за танцями... Да-а... Живуть люди...

Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся й заговорив знов:

— А от подивись... Здається, кому вже не жити, як не панам... а проте й вони своє горе

мають... Ми горюємо з тим, а вони з другим... Та все не без лиха. А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було б... Через те то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі байдуже... наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на нього таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тільки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

— Так-так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у подвалі. Як зачинятъ двері, то так темно, наче тобі очі повиколювали. Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався від світу...аж боляче в очі стало... От тоді я й узnav, що то світ, а що то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про нього. От так і з щастям... Тільки брат, тут така штука виходить: що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискашують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що крім подвалля є ще світ: це наш брат... і є другі люди, що живуть весь вік у

світі, в щастю і тільки на хвилину вскають в канцур, щоб не звикнути дуже до світу, — це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він пильно почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл, обтер і поклав в кишеню. З будинку знов вискочили дівчата і, рягочучись, побігли наввипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевіз очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі дражнити себе, круто повернувшись й пішов угору до „чорної“ кухні. А Юхим довго ще стяв і дивився у вікна, мов бажаючи зазирнути туди, в той невідомий йому світ, до тих людей, що так інакше проти нього живуть, які не знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні „канцурів“. Мимоволі він кидав іноді оком до чорної кухні. Там було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердюче повітря, важке сопіння грубих, темних людей, які не вміють ні ходити так, як ці, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Стомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід, забувши й про калаталку, й навіть про люльку. Потім зідхнув, озирнувся, й тихо пішов понад будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов знизу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазирнувши в лицех, спита:

— А де це був, Андрію?

— Дома, — тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага!.. Щож там?.. Як там батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!.. А мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чіпляйтесь до мене! — вміть роздратовано крикнув він. Ідіть собі, калатайте отам — і, прибавивши ходу, випередив Юхима й сховавсь у тьмі.

— Та-ак, — прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, рабтом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар! — котилось по подвір'ю, за будинком, за током, то стихаючи то ще голосніше вибухаючи. „Чорна“ кухня спала, а будинок сяv і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестощі, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

„Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!“ — акомпанував їм дід.

IV

Скоро повставали пани (а це було не раніш, як у робітничий обід), зараз же по економії пройшла дивна, страшна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено... „миндаль“! Ту саму „миндаль“, що так красувалась

на гордих грудях у вчителя, за яку з ним „ручкалисъ і поздравляли“, за яку можна бути в городі „трахтир з катеринкою“ завести — ту саму „миндаль“ тепер вкрадено... Хто, як, коли — невідомо; одно слово — вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але, коли розміркували, що хто ж таки жартуватиме з „миндаллю“, то постановлено було в один голос, що „миндаль“ не інакше як украдено. Оповідали, що по всіх „кімнатах“ у всеї „білої“ челяді було зроблено великий трус, поперекидано всякі скриньки, познаходжено такого, що нікому й не снилось, а „миндалі“ не знайдено. У буфетчика витягли з-під матраца на ліжку шість срібних панських ложок, які він туди заховав, щоб вичистить, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись; „довготелеса Устина“ сама вийняла, як прийшли до неї, панині довгі панчохи і „баночку з помадною мастью“, які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а „миндалі“ все таки не було. Дехто з гостей поїхав дехто застався; і „панич Олександр“, який мав сьогодні від'їздити у полк, мусив лишитися, щоб якось залагодити справу вчителеві. А сам учитель, оповідали, як не плакав за „миндалею“. Старий пан дуже сердився, панни підсміювалися, паничі жартували, старші жалкували. Одно слово, по всіх закут-

ках економії пана Гаврильчука тільки й мови було, що про „миндаль“.

А на чорній кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебирали, догадувались, міркували на той бік і на цей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць постановив, що то вкрала Санька, бо навіть він тій учора радив це зробити, але коли та страшенно обурилась на нього, він згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом догадався, що то не хто взяв „миндаль“, як Маринка. Маринка, що й так увесь ранок була якась інша, ніж перше, яка й так хутко з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій неспокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина й розмова перейшла на інше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один з своєю звичайною сухою усмішкою, а другий з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимось несмілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки блідої сьогодні, Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він незадоволено дивився на всіх рідко розставленими очима й тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали „миндаль“. Украли то й украли, так через це вже й не їсти нікому. Коли ж на столі з'явився борщ і каша, він і зозсім замовк.

обіді, не встиг ще дід Юхим запалити лульку, а хлопці скрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В одній кохті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого м'яко дивилась пара невеличких оченят, з запалим ротом, до якого і від якого розбігались на всі боки глибокі зморшки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова ні кому, сіла і стала дивитись перед себе. Дехто ззорнувся, дехто усміхнувся, дехто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи що далі буде. Устина ж як закам'яніла.

— Отце і все? — усміхнувся дід Юхим, зиркнувши на бабу і знов звертаючись до лульки. Няня кинула на нього очима й нічого не промовила.

Знов дехто ззорнувся, дехто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало, — покрутив головою Юхим: — це ми давно вже чули.

— Чули? — знов подивились на нього Устинг.

— Ой, ні! Цього ще зроду - звіку ніде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якось мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено? — стиснув плечима Юхим. — Так то, бабо, не новина. Крадуть не то що миндалі, а й ціле життя... Волю, бабо, крадуть, сили, щастя... Е-ге-ге-е! Дай, боже,

мені стільки здоров'я, а тим злодіям хороби, скільки то воно крадеться на білому світі...

— Не миндаль, — тихо перебила його Устина.

— А щож?

Устина помовчала, потім повернулась до діда, випнула вперед все лице і роздільно промовила:

— Ви-га-няють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якось в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяв? За вішо? Як? — посыпались питання. Няня тільки позирала на кожного, хто питав, мов дивуючись питанням цим, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто ж виганяє? Пани, бабо? — скрикнула Софійка.

— А хто ж більше? — подивилась на неї Устина. — Хто ж більше, як не пани? Ох, пани, пани, — покрутила вона головою.

— ...Хто вас тільки на світ породив? — напівсерйозно, напівз усмішкою додав Юхим, налагоджуючи на кремінь шматок прозоленої ганчірки, що мала бути за губку. Устина мовчки сумно похитала головою.

— Та за що ж? — широко розплющила очі Софійка.

Няня трохи помовчала, потім знов втягнула вперед лице і таємниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене бог тільки простить (вона перехрестилась), а

яб її, хоч вона і хрестом зроблена, але не то що на груди не почепила, я б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті трясця... „А може, каже, ти, няню, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла“. Ой, не дай, боже, нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То ж хто так казав? — спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаячи кресалом об кремінь.

— Та хто ж? Наша пані Зіна, та, що на руках її носила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплому, і в чистому було... І от тобі... „За щож, кажу, мені сором такий? Чи ж я таки, кажу, не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? Нашо ж мене трусити? — „А хто його зна — це вже панич Олександр каже — а хто його зна, каже, няню, може такий гріх і на тебе впав“. Та й давай перекидати... Халабуда старався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я знялася, та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожилася вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більше помутнішли, заблизкали і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як восени по склу краплі дощу. дрібні слізки. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, втерла очі, висякалась і заговорила знов.

— Іду вже я, а пані Зіна ї питається: „Що ж це ти — каже — няню, вже, може, отходиш од нас“? Мовчу я... „Ну, що ж, каже, не хочеш служити, то й не треба... Все одно, від тебе тої роботи, тільки слава одна“... От вам! — хитнула вона головою й подивилась на всіх.

— Ну...

— „Ох, кажу, пані, пані!.. А кому ж я літа свої оддала, на кого ж жигтЯ все робила“? — „Як робила, каже, то й годували тебе“... — „А тепер, кажу, як сили не стало, то вже й вигнати можна? Ну, кажу, коли вже так, то дайте ж мені хоч те, що заробила у вас, може, кажу, хоч не під тином десь здохну“... А вона: „Що ж ти, каже, заробила? Що заробила, то й зносила або з'їла. Пощитаємо, каже, та й дамо, скільки тобі там приходиться“. Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене, жовте підборіддя задрижало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну, і куди ж тепер? — спитав Юхим.

— А я знаю? — рівно якось одмовила Устиня. — До дочки пішла б, так сама у наймах.

— Да-а... Погана припорція, — спльовуючи, сказав Юхим. — Як стара стала, то вже й на смітник бабу, а як молодою була, то десь і паничам люба була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про миндаль не знати, хто взяв? — перебила його Санька, цікаво-пильнодивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі краєчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче й справді що путнє пропало...

А ж язики повисолоплювали ..

— А вчитель що?

— Що ж йому? Бідкується... Просить уже: „Пожалуста, каже, оддайте назад. Я благодариТЬ вас буду“. Хто ж йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживиться...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакала. Часто озираючися з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенкет; потім, похитуючи безнадійно і з зневагою головою, вона „не побоялась гріха і просто таки заприсяглась, що хай вони (себто пани) ще років зо два оттак пофіськають грішми, то й сами з'їдуть на старцівську лінію“; потім знов зійшла на миндаль і постановила, що не інакше вкраєно, як уночі, коли всі спали. Бо світлиця, де спав учитель, виходить дверима у сіни. Хтось зайшов уночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка на столику разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителеві за те, що школярів добре вчив. А панна Наташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка

чутка ходить, ніби чоловік Зіни зйшовся там
десь у Києві з якоюсь повією й хоче розвід
брати.

Сонце весело грало на чорній долівці, але
під його блискучим світлом хата здавалась ще
сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані
стіни, пузатий комін, піл з розкиданою соло-
мою, голі лави, голий довгий стіл з недоїдками
обіду, все, здавалось, виставляло як напоказ
все своє негарне, погане.

— Халабуда, панич Олександр і ще якийсь
панок з ними... ідуть сюди... — не повертаючись і
не підіймаючи голосу, холодно й рівно промовив
Трохим, що сидів біля вікна і весь час дивився
у нього. Дехто кинувся до вікна, дехто одійшов
до полу, дехто застався на місці. Няня підпер-
ла голову рукою й одвернулась від дверей. Не-
забаром рипнули двері і в кухню один за одним
увійшли: попереду панич Олександр в картузі з
червоним верхом, в синьому офіцерському жу-
пані, який гарно обхоплював його дужий стан,
в вузьких у чоботи штанях, які так щільно об-
тягали ноги, що видно було, як згоригувались на
них мускули, і з хлистом у руках. За ним прудко
всунувся „панок“ у чорному картузі з синьою
оксамитовою оклицею і з кокардою, в довгому
сюртуці і з такими високими комірчиками, що
здавалось вони йому ось-ось поодрізуєть вуха.
Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби
вклонився, ніби нахилився всім тілом уперед,

мов бажаючи стрибнути, і, скинувши картуз за правою рукою, лівою почав зараз пригладжувати свій підстрижений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своєму кожаному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не до верху замазані грязюкою. Не обтираючи ніг, не скидаючи шапок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зраняще лежав на п'яту зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали і видно було, як кожному хотілось як мога менше місця на той час займати.

— А то чо за барін такий? — хитнувши головою на Трохима й кидаючи мимохідь оком на Устину, що сиділа побіля нього, спитався в Халабуди Олександр. Трохим не рушився, мов нечув, тільки очі його якось гостро дивились у віконце й мідяне, порите віспою лицє його стало ніби темніше.

— Почему не встайош? Слиш, ти! Рябая морда! Я кому говорю?!

Гарне, випещене лицє офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими з підвусниками вусами почервоніло, а великі, довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим з-під лоба похмуро подивився на нього.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр ще трохи подивився на нього і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лиця йому зійшло і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним ніжно-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не знає хто чого. Певне, що ніхто нічого не міг йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі „я нічого не знаю“, навіть не зміняв інтонації голосу і з одного, мов по черзі, переходив до другого. Але і на друге одповідали „не знаємо“. Тоді він переходив до третього і знов виясняв, що „миндал“ та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скоса поглядав то на офіцера, то на панка, який і був сам учитель „господин Луценков“, як делікатно висловився Халабуда. При панах він не поглажував кінчик носа, бо вважав це за надто вільне поводження, а пустивши руки „по швам“, іноді тільки поводив од себе в повітря правою рукою, мов щось одгортаючи від свого піджака. Як колишній вояка, та ще унтер-офіцер, він добре „понімал обращеніє с благороднимі“.

Панок слухав допитування напружено, пильно і невеличке личко його, з білявим пухом на шоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча, що вилупилося

з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту: подригуючи літками то правої, то лівої ноги, він або крутів свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або, позіхаючи, всдив оком по стінах, по стелі, по застиглих постатях і хльоскав себе хлисточ по близкучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов це надокучило йому, він раптом звернувся до неї і, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? а?.. А в поле єщо лучше, наверно...

Няня пильно й суворо подивилась на нього і нічого не одмовила. Йому, очевидячки, стало трохи ніяково.

— Оскорбілась, старушенція... — засміявся він до Луценкова.—Служіла, понімаєте, чуть лі не всю жізнь і вдруг как укусіло єйо, бросать хочет. Что ж...—розвів він жартливо-сумно руками.—Прінєволіть нельзя... Счастливой дорогі...

Халабуда, що делікатно замовк був, підождав трохи і почав знов:

— Потому, которая узяла, то хай без сомній признаєца, бо раз, що всю рамно знайдьом, а друге—грех бальшой... Када ж признаєца, так нікаково притесненія не будєт їй, бо без сомнія сама призналась...

— Тєм болєє, господа,—поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков,—что ета вєщ, ета медаль, что лі, она нікакой ценноті сама по сєбє не імеєт... За нейо нікто нічево не даст... Відітє лі... А я би тому даже вознаграждєніє дал би...

Йому ніхто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима; Санька й Софійка були стурбовані, Килина поралась біля казанів, миючи їх великою ганчіркою, й тільки іноді випрямляла спину, повертала до столу голову і, викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на панів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувачів. В неї виявлялось щось уперто-завзяте й злісне, як у молодого вовчати, захопленого псами, навіть страху менше видно було. Хлопці з-під лоба позирали на гостей і іноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О, боже, боже! — зідхнув офіцер. — Вєдь это же смєшно наконєц! Іскать орден где то на чорной кухнє...

Учитель живо повернувсь до нього.

— Нєт, почему же?—з тою ж ніяковою і ввічливою усмішкою хутко заговорив він. — Вєдь оні моглі как-нібудь... е... е...н у, пожалуй, найті как-нібудь, ілі же... даже похітіть... Почему же!.. Конечно, это похоже на водевіль... Мне самому ужасно... нєпріятно. Но что же дєлать?

Вੱдь, я право, знаєте.. Вੱдь вообразіте: так сказати, в перший раз получіл орден, вніманіє в некотором смислі... і вдруг украді. Оно би єшо нічого... Но вੱдь все могут подумать: напілся, потерял... Однім словом... небрежность... е... нєуваженіє, что лі, єслі хотіте... Я понімаю, конечно... с вашей сторони...

— Д-да... конечно... — ліниво процідав крізь зуби Олександр. — Но я думаю всю таї, что можно би здесть і прекратить разспроси. Вੱдь їх тут... Одін, два, трі... — він почав для чогось рахувати всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї й раптом зупинився. Напіз здивовано, напів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми й гордою головою, він зустрівся з її спокійним, глибоким поглядом і наче замер на яку хвилину.

Не рухаючись, не одводячи одно від одного очей, вони так стояли з якийсь мент, потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променясті очі, які дивились на нього твердо і разом з тим приваблюючи, і наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всюого якийсь мент, хоча Килина ледве-ледве посміхнулася й зараз же також одвернулась до свого казана, але дехто помітив таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів до самого чуба.

Олександр, перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на нього і, показуючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотріте туда, к пєчке... Відітє... девочку?.. Тільки смотріте так, щоби не очень заметно било... Відітє?

— Віжу, віжу... — пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам нравится эта... миндаль, а? — захоплено проговорив Олександр. — Ведь... Юнона... Настоящая Юнона... А?.. Смотрите, фігура какая!.. Грудь... глаза... Чорт возьмі!

— Да-да... — пробурмотав розчаровано Луценков. — Очень красива... Но я думал, что ви мне... о пропаже...

— А, что пропажа! — весело перебив його офіцер. — Нахodka есть! Ну, что же Халабуда? — раптом голсно й серйозно - діловито звернувся він до прикажчика, що пильно слідкував за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав. — Нужно ж найті пропажу! Так ведь нельзя.

— Так точно, ваше благородіє, — трохи ви прямився й наче ожив Халабуда. — Дестлітель но так нельзя...

— Так вот! Нужно обискать всех хорошенъко... осмотреть все вещи... Кто нужен —

того оставіть... Кто не нужен — отослати...
Ведь у каждого работа наверно єсть?

— Так точно! . Так ви всі... можете уйті... звернувся Халабуда до парубків. — А то хто лежить?

— То — Панас... слабий — прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого ж він слабий?

— Так... заслаб...

— Ага! — задовольнився Халабуда. — Так по какой же надобності он тут лежить? Разлі тут больниця? Заслабел — бери без сомніння рошот і йди собі, слабуй на постороннєм месці... А економія — не больница... Панас! — гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову і знов безсило поклав її назад.

— Слушай, е... е... Халабуда! — спинив прикажчика офіцер — Ето можно буде потом... Пусть лежіт... Потом ти его отправиш на село ілі в волость... что лі... А тепер пусть лішніє вийдуть. Пусть останутся только те, кто бил в комнатах... Ілі у кого работа здесть єсть — додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; з осталими тільки Маринка та Килина біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна.

— Ну, а ти, няня, — звернувся Олександр до цеї — может бить, тоже ушла би куда-нібудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї й похльоскав себе по халяві.

— Ну, чо же ти няня? Пойдьош?

— Куди ж я піду? — тихо промовила, не повертаючись, Устина і дрижачою рукою піднесла краєчок хустки до очей. Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здеряв себе, і ступивши ближче до неї, почав тихіше й навіть м'яко:

— Відіш, няня, ти погорячілась нічого... Нікакого оскорблення тебе нікто не делал, а только... ну... е... просто ти... Да чорт с нім! Однім словом, я тебе вот что говорю: остав свою глупую обідчівость і іді домой. Там навірно уже Колька соскучілся по тебе... Скажеш сестре, что я послал тебе... Вот і всяко. А тут, відіш, сейчас допрос будеть, может прі тебе будуть стесняться говоріть... Всьо равно тебе некуда ідти... Ну?

Няня ще хвилинку посиділа, потім встала й тихо почовгала з хати, ні на кого не дивлячись і витираючи очі.

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши свій червоний картуз на потилицю й озирнувши всіх, а надто Килину, він жартівливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А тепер можно і допрос сдѣлать... Єй-богу,

я і не знає, що на нашій кухні такі дівчата!..
Право!.. Ну, що ж, начньом...

І посміхаючись підійшов до Софії та Саньки, що, притуливши одна до одної, спершу були зрушені, а потім потроху почали всміхатись; а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку і потяг її до себе, вони захіхкали й стали пручатись. Почалась боротьба. Софійка широко, весело ряготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лиці доволі скромні речі; Санька ж роблено-соромливо хіхікала, сковала голову в руки і, коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випручувалась. Але обнімаючи то Софійку, то Саньку, офіцер все поглядав на Килину й ніби вагався. Нарешті, покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тєх миндалі нет... Навірно уж у етой. Правда? А?

І зазираючи в лиці її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонілими щоками, з очима вкритими масним бліском, з пушистими, темними вусами, він був дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руку від свого стану і, глянувши на нього, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови.

— Ого! Королева непріступная!.. Смотріте...

І сміючись, він знову міцно обхопив її за

стан і хотів вже протягнути свої губи до її лиця, коли вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його. А цього не треба...

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв брови і, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А цей, як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його єсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрості, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутися з радісним гарчанням на недоїдки, — ласкаво й підлабузнювато всміхався і, слідуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й делікатно хіхікав. Як повернувсь до нього Олександр, він зробився серйозніший й услужливо випнув вперед голову, мов бажаючи ротом ловити кожне слово паничеве.

— Она давно у нас? — хитнув цей на Килину головою. Прикажчик вирівнявся.

— Так точно... Продолжітельное время вже служить... На должності кухарки.

— Но почему ж я не відєл єйо ні разу?..
Около місяца зде́сь — і ні разу не відєл...

— Нє могу знать, — покірливо склонив на ліве плече голову Халабуда. — Потому она усьо

більше в безвиходному положенні... Другій дівчата, які, значить, на посторонніх місцях занімають роботу, так тих скоріє на замічені є узяти можна... А Килина, як без сумнівів, кухарка, то ніколи з хати не виходить і... і трудній повідеть єйо.

— Она со всімі така... е... е... — офіцер замнявся й ніяково посміхнувся: — така непріступная!

— Так точно... — хутко й ніби заспокоююче проговорив Халабуда. — Она очень скромного обращенія... Она не на подобіє... тих (він хитнув головою до Саньки та Софії, що позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній і весело хіхікали). І з парубками сурйозно сібе держить... Они даже бояться з нею, как з прочими, у всякиї іграшки вступать. Без сумнівів, ваше благородіє, девушка серйозная.

Килина наче не чула: спокійно, не хапаючись, пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, що лізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так само спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помиями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки і поставила біля казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся і стала вичерпувати горщиком воду з казана і виливати її в цебер.

— Д-да-а... — якось задумливо протягнув

Олександр, пильнуючи Килини і покручуючи вуса; потім раптом зідхнув, тріпнувся й повернувся до панка, який весь час, ховаючи нетерплячку, з ніяковістю, ходив по кухні то усміхаючись ввічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озираючи хату.

— Ну-с, очевідно ми й зде́сь не найдьом вашого ордена! — голосно й ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова. — Прідьотся обождать вам несколько дній... Может бить... как-нібудь... Ну. пойдєом что лі...

Він ласково хитнув головою Софії та Саньці, озирнувся навкруги й разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину, він знову зустрівся з її глибоким, твердим і приваблюючим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса й поволі пішов за Луценковим, а за ним Халабуда. Виходячи вже з сінешних дверей, вони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом в високу, дужу постать офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його.

— А ти куда? Почеку не на роботі?

Забув батіг у хаті,— муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той

провів його пильним поглядом і пішов за панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішло:

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня? а? — весело спітала Санька, підходячи до нього з перев'язаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплий кохті. — Чи ту миндаль, що пани шукають? Не шукай, її вже панич знайшов.

— Знайшов? — здивувався Андрій. — Невже? У кого ж вона була?

— Е-е! — якось загадково посміхнулась Санька і, глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до зеркальця, що було вмазане в простінку між двома вікнами. Андрій спіймав той погляд її і густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! Поможи мені цебер винести, — раптом звернулась до нього Килина. Він хутко кинувся до кочерг, знайшов між ними рогач з тонким держалном і проткнувши в вуха цебра, чекаюче подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду і, мовчки взявши за передній кінець рогача, підняла поволі цебер і хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела-за собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перехилила цебер і, не випускаючи

одного вуха з рук, напів схиливши над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутivши коло краю, ніби не бажаючи виходити з цебра, раптом вискакували з брудною течією і зчезали в смітті. Потім, не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

- Батько сьогодні приїдуть?
- Сьогодні, — поспішно обізвався Андрій.
- Сьогодні і підеш?
- Сьогодні увечері...

Килина помовчала трохи, потім поклада цебер зовсім набік, і, випрямивши до Андрія, якось з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки слухай, Андрію: коли хочеш говорити зо мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька, чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... мені треба це зараз знати...

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і криво, гірко всміхаючись, промовив:

Добре ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Килині, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилась на нього, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердсься, я не для того сказала це... Може ти й справді любиш, і справді думаєш брати, я не знаю. Сердиться нема чого. Тільки, коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому по-

їхати по твоїй спині, то й нікому не віритимеш. А коли не віриш, то й любити важко А до того... Ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала. Цей Халабуда, потім думки всякі...

— А панич, не той, не чіплявся? — похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого! — скороговоркою кинула вона. — Ну і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш, не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю: — додала вона якось рішуче, жорстоко і гордо випрямилась, — твоєю полюбовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся — полюблю, як батька, як щастя. Не женишся — все одно не дам обдурити себе...

— Женишся... — сумно, іронічно всміхнувся Андрій. — Женишся, маючи такого батька.

Килина вмить скипіла вся:

— „Батька! — з зневагою, гнівно подивилась вона на нього. — Доки вже ти з своїм батьком носитись будеш? Батько... Сам хазяйство має, а сина в найми дає... Хліб йому за зиму перейсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче! Та що ж ти хочеш, щоб я тобі oddala все життя, а ти мене приведеш до свого батька, та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!.. Мені неволя вже надокучила, я волі хочу... Чуєш? Волі!!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь; груди їй піднімались, губи злегка

дрижали і на матових щоках виступив той невеличкий рум'янець, що, як знов Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що, здавалось, там навмисне збирався весь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взнала б мого батька. От візьме та й вижене, що тоді? І не дастъ нічого...

— Не дастъ? — скрикнула вона злісно, гордо. — І не треба... Докажемо, що й без його обійдемось, коли вже піде на те!

— Обійдешся... — глухо промовив Андрій. Килина раптом спинилася, пильно подивилась на нього і, ніби заспокоївшись, зразу взялась за один кінець рогача і, хитнувши йому на другий, коротко сказала.

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою й швидко вийшов із хати.

V

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу

перед собою побачив сліде, довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля нього на колінах, дивилась просто на нього своїми широко розплющеними синенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходила й наче на прощання кидало в віконце декільки своїх червоних променів.

— Ти чого? Що тобі? — спитав дід, спираючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на нього, потім спустила очі додолу, потім знов, наче збираючись щось казати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилася.

— Та що таке? — здивувався Юхим, придивляючись пильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лица, на якому тепер виднілось крім страху ще більше тсї завзятої впертості й злісної одваги, що ще вранці відблискувались в її погляді.

— Та що ж ти мовчиш? Чого будила?

Маринка знов з-під лоба глянула на нього і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила:

— То я вкрада миндаль...

І глянула знов в лице йому. Дід аж сіз на постелі і, високо піднявши брови, широко розплюшив очі на неї.

— Ти... вкрада... — нарешті скрикнув він, але не договорив і хутко оглядівся по хаті. Не було нікого, тільки на другому кінці полу біля

лежанки лежав прикритий кожухами слабий Панас, якому певне не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль? — тихіше, але все таки здивовано повторив Юхим, нахиляючись і якось придивляючись до неї.

— Украла... — не підводячи очей, прошепотіла Маринка, мнучи дрижачою рукою рукав „пальто“, яким був укритий Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль...?

— Атож...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція! — скрикнув він і мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на нього, то грудко бігала очима по полу, то дивилася собі на коліна.

— І так-таки не побоялась — пішла, взяла та й усе? — спитав він.

— Атож...

Дід знов якось і заклопотано, і стурбовано, і разом з тим здивовано, почав чухатись в бороді, дивлячись на Маринку.

— Да-а... ето, брат, той... Хм... Припорція... Якже ти брала її?

— Так. Єй спав, а я прийшла та й узяла.

— Значить, ти вже раніш дивилася за ним де він ляже, де положить... чи як?

— Атож...

— Хм... От тобі й Маринка!.. Ну, а для чого ж ти взяла її? — раптом спитав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на нього, але зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!.. „Так“... Хто ж таки „так“ таке робить? Для чогось же та бргла?

Маринка трохи помовчала, погладила пальцями рукав „пальто“ й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утічем од панів... Ви та я... Я її заховала... — і несміливо й разом з тим уперто і з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе пальто, зліз з полу і, шукаючи в кишенях лульку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини йому позадиралось догори, борода накудовчилась, розтріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Д-д-а-а... — нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до нього. Проти світла лице її виглядало ще блідше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симетрично й виразно.

— Це ти... дівчино, той... устругну-ула... — протягнув він гуняво. — Їй-богу!.. Одважилась!

Він знов почав ходити по хаті й колупатись у кишенях, щось шукаючи. Потім виняв з „бруків“ лульку, озирнувся, сів на лаву і, „хмикнувши“ про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово... — бурмотів він з усмішкою. — „Продамо... купимо хату... Ви та я“... Хм... То це, значить, ти мене того й будила?

— Ато ж... — прошепотіла Маринка й сміливіше глянула на нього.

— Та-ак... Хм... От тобі й Маринка... І вона зуби має... Х-хе!.. Та-ак...

— Я й тюрми не боюсь, — раптом промовила вона якось завзято й похмуро.

— Так, та-ак... — знов промовив Юхим, глянувши на неї тим же пильним поглядом, в якому було й дивування, і якась думка і навіть повага:

— І нікого не боюсь! — додала вона ще сміливіше. — Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбовано подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворушився, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна і, та... хто його зна, що з того буде... Хату... Хм... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не

знати яка миндаль, то ѹ дадуть небагато...
Усякі бувають...

— Як „небагато“? — перебила напружено, суворо Маринка. — За царську миндаль та небагато? А буфетчик казав, що трахтир поставив би?

— Хм... Хто його зна... Буфетчик... А вона де в тебе?

— У саду... закопана...

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка скочилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її.

— Підожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так... Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто не бачив... Понімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою... Потім повернулась і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, накинув на плечі „пальто“ й поволі поважно вийшов із кухні. Сонце вже давно спускалось за селянськими вітряками аж до той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клуні, що стояла за загонами. На подвір'ї стояв великий рух. Коло стайні і загонів, що були

як раз проти кухні, біля двох великих куп гною та кізяків стояло два вози, в які Трохим, Гриць та Андрій вилками кидали гній — Андрій та Гриць уздво були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який ступнів на сорок стояв, від їхнього, біжче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчине гукання на когось; з розчинених дверей амбару йшов густий стовп пороху і чувся гуркіт віялки та гомін людських голосів; біля білої кухні бігали покоївки, ходили кучері.

Юхим, поволі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись, як гній, перемішаний з соломою, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думете одтарабанити? — звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза.

— Ще раз... — бовкнув той понуро і, зачепивши вилками червону бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настремив знов вилка і знов, не дивлячись на віз, нахилився і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-ались? — зачувся Гриців голос від другого воза. — Уже з калаталкою?

— Ні! — крикнув Юхим. — Так... на проходку.

Йому видно було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартівливо вдарив його по плечі і, коли той хутко повернувся до нього й почав

щось палко-сердито говорити, він одкинувся назад і по всьому подвір'ї голосно залунало: гу-у-гу-гу-гу!

Юхим, не хапаючись, почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, потрогав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво ліниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка й напружено дивилася до вузенького проходу, що був між стіною загону й стайні і через який тільки й можна було пройти сюди. Від її голих, забруджених ніг бігли по чорній, розмитій землі сліди аж у глиб саду. Забачивши Юхима, вона хутко підійшла до нього і, озирнувшись навколо, подала йому щось замотане в грубу, полотняну ганчірку й перев'язане брудним мотузком. Дід мовчки сховав його в кишеню і зробивши їй знак іти назад, сам повернувся, проліз у проход і, почекавши, поки Ма ринка не зчезла за деревами саду, вийшов знов розмотав ганчірку й почав обережно роздивлятися на невелечкий хрест з кільцем на одному розі, через яке була протягнута штучно зложена ріznокольорова стъожка. Оглядівши його зо всіх боків, дід Юхим зневажливо похитав головою і сяк-так замотавши його, сунув у кишеню й тихо вийшов з-за стайні. На устах йому грала сумна іронічна усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився й довго стояв, якось заклопотано

замислившись, то стискуючи плечима, то глузливо всміхаючись, то знову стискуючи плечима. Нарешті, подивився на Трохима, що докидав уже воза, й тихо сказав:

— Трохиме!

Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто миндаль узяв?

Трохим похмуро подивився на нього й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хіба знайшли вже?

Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба...

Трохим мовчки встремив вилка в купу і став полою свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат не вгадав би... Сказать?

Га? — промовив Юхим,

— Софійка? — похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилини зо три дивився на Трохима, ніби вагаючись чи говорити, чи ні; нарешті приставив долоню до рота й тихо промовив.

— Ма-рин-ка!

Трохима ніби вкололо що. Він хутко подивився на Юхима й недовірливо промовив.

— Ну от! Говорі-іть!

— Верное слово!
— Звідки знаєте?
— Знаю вже... Я б і сам ніколи не повірив, якби мені хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти гній. Потім раптом спинився й повернувшись до Юхима, спітав з якоюсь злісно-задоволеною усмішкою:

— Якже воно, кошеня, насмілилось так? Таке паршиве, засмоктане...

— А от піди ж ти! — хитнув головою Юхим, теж задоволено всміхаючись. — Засмоктане, засмоктане, а от тобі!.. Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо таки чиста припорція та й годі! -- Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухаючись, говолі почав знову кидати гній. — Спав ото я після обіду... Щось таке мені десь сниться, коли чую: щось шарп!.. шарп!.. за полу. Що за притенція? думаю собі. Підвожусь... Дивлюсь -- вона: сидить коло мене дивиться так якось чудно... „Чого, кажу, що треба?“. А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: „я, каже, украла миндаль“. Що? Як?.. Не понімаю таки просто запервоначалу... Об'яснила... „Нащож ти вкрала?“. „А, каже, утічем од панів, продамо та купимо собі хату“... Понімаєш?.. — Трохим знов мовчки задоволено посміхнувсь. — Це, значить, я й вона... От тобі й засмоктане... „Я,

каже, ѿ тюрми не боєся і нічого тепер не боюся...

— Та ну?! — скрикнув Трохим.

— Їй-богу!.. То воно вчора слухало собі, а тепер і той...

Трохим раптом змдоволено зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то це виходило у нього якось сухо, жорстоко; так, що, дивлячись в той час на його дрібні білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, а навпаки робилось якось ніяково ѿ важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче постарішала... Їй богу!

— Ну, ѿ миндаль справді, щось путнє?

Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою.

— Я думав справді, що то миндаль, як миндаль: з золота, або з дорогоцінних каменів, а то так тобі — ні те, ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почуло... Може ѿ кине хто яких три-п'ять рублів... Так за їх хати не купиш — біда. Продай — так не повірить, що так мало дали, подума: ѿ свої обманють... Не продай — теж горе. Не хочуть, мовляв, помогти свої... А

кинеться до іншого, то ще й у тюрму попаде... О... Так не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі: така їй припорція... От що!.. Обізлиться, зачерствіє дівчина... Буде така як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навколо, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Цід вийняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш? — нарешті звернувся він до Трохима, який устромив вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля дишля мотузяні шлеї.

— Я? — подивився на нього Трохим. — Щож я скажу?.. Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув востаннє наготовлені вже до упряжі шлеї й мовчки попрямував до стайні. Юхим викресав вогню, запалив люльку й собі пішов туди. Трохим возився щось біля хомута, що висів на стіні на кілку і, трохи схиливши голову набок, гриз зубами якийсь вузол, силкоючись розв'язати його. Кров од натуги і злости прілила йому до лиця й воно було аж синє, а на шиї так понапинались жили, ніби йому хтось під шкорою протяг тонкий дріт. Коні, як і раз-у-раз, коли в стайню ввіходив Трохим, були мов збентежені, боязко-косо дивились на нього своїми чорно-синіми бліскучими очима й щільно

тулились одно до одного. Вмить Трохим злісно шпурнув од себе хомут, вилявся і, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-сь! — хріпко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано затупали ногами по угноєній, мокрій землі і, тулівшись боками, зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до діда і, хитнувши головою, похмуро поманув за собою. Дід трохи здивовано подивився на нього, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— Ану, покажіть! — бовкнув той, показуючи головою на його кишеню.

— Що показати? — не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!..

Дід похапцем встремив люльку в рот, кинувся до кишені, вийняв ганчірку, розгорнув її і, держачи „миндаль“ за стъжку, підніс її мало не до самого Трохимового носа. Той аж сдхилився, трохи і, взявши з рук діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною усмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних іноєм пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні і не перестаючи ввесь час усміхатись. Нарешті, подав його дідові, що, теж усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

— Сховайте... Може що й буде з неї... Чорт ї зна, може вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю... — замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим.

— Це не штука... А от як з Маринкою... от що!.. Що їй сказати?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду так, що вона аж хитнулась вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мобочки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але де далі, то все ставала неспокійнішою: то прищулить вуха, то раптом зупиниться ніби для того, щоб почухати головою ногу й шарпне недоуздком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то почне хропти, наче з переляку. Це була одна з найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї й, очевидячки, здергуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі шлею й хотів надіти їй на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась убік і мало - мало не вирвалась йому з рук.

— А - а, ти та - ак! — кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздка, підійшов до воза, витяг з його вилка і, одвівши їх од себе, вмить зо всієї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама зона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і,

скоса поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись! — крикнув він. Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку! — ударив він її чоботом по нозі. Рухля прищутила, як заєць, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!! — голосніше сказав Трохим і зо всієї сили вдарив її підбором трохи вище копита. Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищутила вуха і, хутко повернувшись голову, хотіла гризнути його за плечі і, якби він не одскочив, то певне зоставила б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а! — захрипів він. — Ти ще хочеш?.. Добре!.. — і, не випускаючи недоуздка, потягся знов до кинутих біля возу вилок. Але Рухля, наче догадавшись, до чого воно йде, раптом шарпнула головою, посунулась задом і, прищувши ще щільніше вуха, підняла високо голіву.

— Но! — потяг він за недоуздок. Рухля тільки ще більше посунулась назад.

— Н-н-о!! — прошипів він, дріжачи весь і наливаючись кров'ю. І раптом зігнувся, як звір, що кидається на здобич, чудно якось хрипнув, стрибнув уперед і, вхопившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!! — заржала з болю Рухля і хотіла повернути морду, але зараз же дісталася так по голові, що аж мотнула нею і, як шалена, закрути-

лась на одному місці. А він, вискочивши ій на спину, міцніше обхопив її і з резом якимсь гриз ій шию, хитаючи головою й наче бажаючи яко мога глибше вгризтися в живе м'ясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на цю дику боротьбу, а дід Юхим, як ніс люльку до рота, то так і застиг на одному місці. Нарешті, Рухля скажено фицнула задом, шарпнулася вперед. Трохим зстрибнув на землю й, дрижачи весь, як у пропасниці, підняв з землі шапку і, шарпнувши недоуздком, прозипів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тримтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи скинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі боки очима, з куточків яких текли слізози.

— Н-но! — крикнув Трохим знов. надіваючи шапку на голову й не витираючи губ, на яких виступила піна, змішана з кров'ю. Рухля хутко посунулась вперед і, труснувши гривою, подивилась на нього.

— Повернись!

Вона вже не щулилась, а навіть сама всунула голову в шлею і стала, як слід, вздовж дишля.

— Я... тобі покажу - у! — важко сопучи промовив він, поправляючи й оглядаючи її зо всіх боків. Потім повернувся й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!.. Вона добра, а ти... ще лучший! — покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на

нього похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В цей мент біля другого воза залунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрія.

— От, діду! — раптом зачув Юхим від них. — Добрий жеребець? Га? — Го-го-го!.. А подивіться, чи держиться ще голова там!

— Та й злий же, брат ти мой! — тихіше почулося від Андрія.

— Гу-у-гу-гу! — задоволено одкинувся назад Гриць, але в цей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за собою Вороненького, який ще дожовував сіно і, меланхолічно похитуючи головою, поважно й спокійно ступав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще рохи, подивився, як Трохим запрягав Вороненького, і, покручуючи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але ще було досить видно, так що Юхим зараз же, тільки переступив поріг, помітив офіцера, що в цей мент з дуже байдужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояла Килина. Не важко було живим, прудким очам діда побачить також, що груди Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступили два червоні кружки. Коли ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на нього, то також не проминув того, що в його один вус стирчав угому, другий розкудовчився й дивився униз, лице було червоне, здавалось, він тільки що добре вишарувався

сухим, грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка й чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, ѿхтко бігала по всіх очима.

— Так Халабуди здесь не било? — поправляючи картузай пригладжуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було... — не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Хм... странно... Єсли прідъот, скажіте єму, что я іщу єго...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись в спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса і, дивлячись собі на чоботи, помалу вийшов з кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зідхнула і, повернувшись, підійшла до лежанки й мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла миска з недоїдками сметани й крихтами хліба, виліз на піл і, крекчачи, ліг головою на кожух і прикрився своїм „пальто“. В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим не зчувся, як і заснув.

Коли ж він проокинувся, протер очі і, сидячи на полу, подивився навкруги — в хаті вже горіла лямпочка й було людно. Посеред кухні стояв в шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину,

а другою своїм звичаєм погладжуєчи ніс і кучеряві вуса, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своїому звичайному місці сидів Трэхим і гостро подивлявся на прикажчика. Біля нього, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки, похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволеним широким лицем і здоровенними рудими від води чобітъми. По другий кінець столу стояв Андрій і пильнував губ Халабудиних, роззвивши трохи рота. Петрик, Санька та Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончательно, що ти нехороша кухарка,—сказав Халабуда, дивлячись на Килину. — І борщ, говорять, без сомненія не смашной, і хлеб гливкой, і каша плохая...

— Бо погане пшоно дають.—бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки.

Халабуда хутко повернувся до нього.

— Как?—спитав він.

— Так,—кліпнувши на нього очима, посміхнувся Савка.

— Говори голоснੇй, я не разобрал.. Какое пшоно?

— Погане! Какое ж більш?—злісно муркнув Савка. Погане пшоно, то погана й каша.

Халабуда мовчки з зневажливою усмішкою подивився на нього, потім махнув рукою, мовляв: „е, що з ним, бідним, говорити!“ і знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла біля

казанів і тільки всміхнулась з таким виглядом, який наче говорив: „Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!“.

— Да, — почав знову Халабуда добродушно.—А как на должності, примером, прачки, ти... той... окончательно хорошая була б... Потому здоров'я імейш сібє... Да-а... І чиста робота без сомненія... А на твоє місто тут другая проситься... Бедна жінщина... Потому—нада ж таки і до бедних сострадать... Сказати, примером...

— Знаєте що? — перебила його Килина.— Ви хочете мені рошот дати? То так і кажіть... А то ѹ бідних сюди... і... Казали б прямо...

— Килино! — з м'яким докором скрикнув Халабуда й навіть руку простягнув, мов захищаючись.

— Как же тібє не стидно от такое говорить? Єй-єй! Я ѹй місто даю хороше, а вона... Е, ето вже не хорошо... без сомненія не хорошо... Разлі ж я винуват, що ти не підходиш на должності кухарки?... Правда, безсило розвів він рукою,— єслі не захочеш за прачку стать, то прийдуться тібє рошити, але уп'ять таки тут уже я... не касательний, бо тут вже сам пан приказав. Так от вибирай...

Килина нічого не одмовила, тільки похмурилась і пильні почала куштувати вечерю. Халабуда зиркнув на неї і, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспішної відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись м'яким поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові, який лежав

прикритий до грудей кожухом і, наче згадавши щось, ні до кого власне не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезеть таки у Глинняне... Б) на його місто вже другий буде... Запряжуть Сиву й Хлопчика у вкритий віз, соломки без сомніння і... кактось нада одвезти челаєка...

Панас байдуже, тупо подивився на нього і хріпло, важко дихаючи, підмостили під плечі свиту й сперся на неї. Ніхто нічого не одмовив Халабуді, — хто дивився собі під ноги, хто похмуро гриз нігті, а хто бігав очима по хаті, ніби шукаючи такого куточка, де б не можна було зустрітись з тихим, м'яким поглядом прикажчика.

— Що ж Йому тут лежать? — заговорив цей знов, розглядаючи Панаса. — Нікотого Йому тут... е... окончательно сказати, успомо... успомоществованія... нема... Безполезно лежить сібє... Да... А там усьо таки какиєсь сродстве ники знайдуться чи так хтось. О... От завтра Грицько, без сомніння, собереться та й завезеть слабого... — Грицько ніяково посміхнувся й недоволено почав чухати потилицию. — Раненько собереться та й рушить сібє. Тут недалеко, верстов з десять, не боліє...

— Де десять! — скрикнув Гриць. — У Глинняне десять? Та тут і п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи боліє... ето всьо рамно!

— Хм... „усьо рамно“... — знов зам'явся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці. — Якби самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Панас померуть по дорозі, що я тоді?

— Ну от! — усміхнувся добродушно Халабуда. — Чого ж йому помирати? Без сомніння ще й нас переживуть... Немножко заслабіл... челаск, то всрно. Так ето ж у його часті буває... Послабєється, та й видужасті окончательно сібе на здоров'я... Да... А помирать... зачим? Чудачок, їй - богу...

— Так хай Панас тут собі видужають, а по здоров'ю й підуть собі, якщо не схочете держати... — Хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикажчика.

Але той тільки м'яко-нетерпляче повів головою і, як маленькому хлопчикові, став йому вясняти, що економія зовсім не больниця й що „окончательно“ ніколи для хорих не будувалась. А через це він мусить неодмінно завтра везти Панаса та й годі.

— Я не знаю, їй - богу... — підняв якось брови і, скривившись, почухався Гриць. — Хай хтось другий повезе...

— Ну, хто ж другий? — м'яко спитав Халабуда й повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав очима по хаті, вмить повернувся до Саньки й заклопотано почав їй щось говорити.

— Ну, пущай Трохим повезьот...

Петрик перестав говорити й подивився на Трохима.

— Трохим не повезе! — твердо й злісно сказав той. — Ще не був душогубцем і не хочу бути!

Халабуда якось пильно подивився на нього, але нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в цей мент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками проговорив:

— Ви от сами... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... нехай вони полежать, видужають... А то ж хіба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?.. Вони ж не в кого заслабли, як тут... По фельшара послати б... Ато ж... Це ж смерть може бути... Як той... коли...

Він заплутався, почервонів ще більше і, замовкнувши, ніяково-соромливо всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяжками та помиями та ще хочуть, щоб не засlab, — почулось раптом від Савки. — Та ще й виганяють на смерть... От не повезем та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там! — махнув на нього рукою Халабуда.

— А то що? — зневажливо подивився на нього Савка. — Рощтаєте? Ой - ой - ой!.. — Злякався... Ох, боже ж мій!.. Яке горе... То й роштуйте! Наче тільки й світу, що ваша економія!

— Хм! От неблагодарность! — хитнув на нього головою Халабуда. — Уже забув, как просілся со сльозами на глазах, щоб прийняли його. А тепер... смотри какой!.. Как будто я насамдєлі хочу щось таке зделать з Панасом... Даєш, без сомненія, коней, воза, одвезутъ, как след, спокойно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! Не благода-арно! Приймаєш їх окончательно как людей, даєш їм поміщеніє, пропитаніє, усьо как след, а вони тіб€... От, примером, Трохим... Я не посмотр€л, що його прогнали од Кованьковського.. Без сомненія прийнял... Челаєк просить, как одказатъ. А в'ходитъ окончательно, що он... неблагодарний...

— А як ви прийняли Трохима? — перебив його той.—Напів дешевше, ніж у Кованьківського... Та за це вам у ноги падать? На душогубство йти? Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу й повезти не дам. Чусте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвініла така тверда, непохитна рішучість, таке зло, повне зневисти чуття, що Халабуда знов пильно - пильно подивився на нього і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послабленія усякі їм робиш і... вольготи... У село хоче йти—іди. Погулять?.. Погуляй сїб€... А окончательно виходить усьо то напрасно. Приходить, скажемо, какойсь отець... Просить: „бога

ради, прийміть сина до економії... Зима такая важкая тепер"... От, примером, отець Андрій... і не бєдний, хазяїн... а прийнял... А от кинься тепер до Андрія, так і он, без сомніння, за всем скаже „не повезу”.

— Ну, цей не скаже! — усміхнувся Трохим. — То ваш! Хазяйські сини благодарні... То ми вже, голодрабці...

Андрій, що напружено, вперто дивився під лежанку, при цій мові підвів раптово голову, почес вонів і, блиснувши очима до Трохима, повеснувся до Халабуди й одривчасто, рішучепалко промовив:

Я повезу завтра!.. Дасте коней... Я повезу

— Повезеш?! — не всміхаючись і впившись у нього своїми чорненькими, пронизуватими очима, спитав Трохим.

— І повезу! — підняв голову догори Андрій. — Думаєш, тебе злякався? Голодрабця? Ану, спробуй тільки зачепити!

— Добре! — хитнув головою Трохим. — Вези! Халабуда хотів вмішатись, але в цей мент на полу заворувився Панас. Прохрипівши щось тихо, він одіхнув і голосніше промовив:

— Не чіпай, Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно... Там що... слід мені, — звернувся він до Халабуди, — поіцитайте... Все одно... Чи тут, чи там...

Бліде, затягнуте всередину лице його з рідким звислим волоссям і цапиною рудою борідкою!

було якесь байдуже, мляве й виявляло одну тільки безсилість і муку від хороби. Він збирався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!.. І окончательно... той... харашо! — підхопив добродушно Халабуда. — Андрій повезеть сібе завтра і... і конець. Да... А тепер я й пойду... Ви ж, хлопці, завтра, як я говорил... Грицько поєдіть за поденними...

— Та знаємо! — перебив його Трохим. — Чули...

— Мені треба на село! — раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди. — Я недовго буду!

— А чого ж!.. А чого ж!.. — зараз же згодився той. — Када нада, то йди... А чого ж!.. Тільки не барись, потому... той...

І не додоговоривши, наче справді поспішаючись, він повернувся і, глянувши мимохідь на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом пішов з хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якось завзято, гордо накинувши наспашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гнівно з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його, Петрик виляв і не стояв ні за тих, ні за цих, Килина мовчала, а Трохим, підійшовши до Юхима і щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку й вийшов із хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим. Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав

вже на нього, зараз же тихо, рішуче спитав його:

— Миндаль при вас?

— При мені.

— Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатись за пазухою й хутко вийняв звідти загорнуту „миндаль“.

— Я йому покажу... — глухо, злісно промовив Трохим, беручи з рук Юхима ганчірку й розгортаючи її. — Буде він знатъ, як голодрабців на смерть возити... Щеня!...

— Що ж ти йому зробиш? — зацікавлено спитав дід.

— Що!.. Я йому підкину миндаль, а завтра скажу, що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак? — протягнув дід. — Хм... Це ж, брат, тюрмою пахне...

— Тюрмою?.. Ха-ха-ха! — терпко засміявся Трохим, низько нахиляючись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрестик. — А я не знав... Ну, нічого, хай покуштує... і хазяйський син...

— Хм... — замислився Юхим. — Це той... І миндаль пропаде задурно!... все таки... Воно то правда, парубок дуже вже задається... алеж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала, — не слухаючи його заговорив знов Трохим, — то ми панкові ось що зробимо... — І він, держачи хреста в пальцях обох рух, зробив ними так,

ніби хотів переломити надвоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, що він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче? — злякано прошептів він, вириваючи від його хреста. — Та тоді ж зараз же догадаються, що на злість зроблено. Ну, й ти ж...

— Хм... справді... — з жалем згодився Трохим. — Ну, чорт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все таки дайте сюди.

— Щоб поламав? — усміхнувся дід, вертаючи хрест. Трохим взяв, замотав у ганчірку й сховав у кишеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав.

— Бач... коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкінено. Тут треба якось мудріше. (Дід трохи подумав). Тут треба так зробити. Я піду зараз до того панка і скажу йому: „Так і так мовляв, ваше благородіє, десь у когось в окономії миндаль є, та незвісно у кого. А от дасте так рублів п'ять-десять, щоб, значить, підпоїти, та випитати, то може й знайдеться“. О! А завтра рано можна сказати, що „так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є“. Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користі — рублів якихсь п'ять-десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувати. От тільки Маринка. Як з нею?.. Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шелесту...»

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз... — промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... пом'якше. Жаль...

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв ще трохи, подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов, походив по хаті, не зважаючи ні на кого і, підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Іди за мною, Маринко.

Маринка злякано подивилась на нього, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона нашо здалась?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Іди... — здигнула та плечима і, взявши з рук у неї макітру, поставила на лежанку. Трохим поволі пішов з хати, за ним злякана, здивована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана? — зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї. Та мовчки дивилась на нього, піднявши голову догори.

Я тебе питую: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала, — прошепотіла Маринка.

— Хм... — усміхнувся Трохим задоволено,—
Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось
і миндаль та... — виймаючи з кешені ганчірку
й розгортаючи її, показав він хрест. — Ну?

Маринка дивилась на „миндаль“ і мовчала.

— Узяла?

— Узяла, — ледве чутно прошепотіла вона.

— Нащо ж ти взяла?

— Так. Од панів утікати...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся позад себе, сів на прильбу і, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого? — опасливо прошепотіла Маринка, не підходячи, а навпаки, подаючись трохи назад.

— Та не бійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім несміливо підступила до нього й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Очевидячки, обом було і ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стайні було чути іноді злісне іржання коней, що бились між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки та подихав свіжий, морозний вітрець.

— За що ж ти не любиш панів? — нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки,

не було черствого, злісного тону, а щось тепле, м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Б'ються... — прошепотіла вона дрижачим голосом.

— Дуже б'ються?

— Дуже...

Помовчали.

— Бач, Маринко, — знов почав Трохим, — ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?! — повернувшись і дивлячись йому близько в лиці, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано. — А буфечик казав...

— Буфечик дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хати? — уперто й якось недовірливо перепитала Маринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман, і чулось також котки злости, одчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно, — навчаючи, заговорив він знов. — Як не дорога то вже нічого не зробиш. А бачиш, ми зробимо краще таке. Ти чула; що Андрій хоче везти дядька Панаса у волость?...

— Чула, — прошепотіла Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас по-мрутъ по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми

з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві: у його знайдуть і він не поїде, бо...бо його заберуть у тюрму.

— У тюрму?..

— Ато ж. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще, — сказав він, нарешті, і в голосі в його знов зачулася злість і насмішка. — „Жаль“... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю. Хм. „Жаль“... А вони тебе дуже жаліють?.. Га?.. Fx!.. Жаліти їх? У-у-у!!... зашипів він раптом з невимовною, скаженою, дикою ненавистю. — Не жалій їх!.. Чуєш, Маринко! Не жалій ніколи!.. Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На миндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї попадеш. Хай всни, ті, що б'ють тебе, ідуть в тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїться.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюся! — завзято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся?.. — напів сумно, напів задоволено, але знов м'яко сказав він і ніяково, не сміло якось піdnіс руку до щоки її й ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно притулилась йому до грудей і застигла. У небі ви-

соко-високо виразно жовтіли золотими кружками зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий придушений сміх — і знов затихло. Трохим швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра ані оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить... ми тут і зостанемось? — глухо, здавлено спитала Маринка.

— Не знаю! — буркнув він холодно, жорстко й мовчки пішов угору до току. Маринка тихо попленталась в хату.

VI

— Дід Юхим стояв біля порогу, заклавши одну руку за спину, а другою погладжуючи бороду, і балакав з „панком“. Олександр напівлежав у креслі, заклавши ногу на ногу, і, пускаючи дим через вуса, пильно слідкував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно... — охоче згоджувався Юхим на докази вчителя, який вясняв, що користі з „миндалі“ не може бути ніякої, що красти не годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись.

— Вєрно, вєрно... — зідхнув він, нарешті. — І сібє нікоторой пользи, і другому одна шкода...

А всьо по недоразуменію своїому. Не розкинеть умом своїм, що й до чого і... і дѣлаєтъ непрятності. І поправить уже трудно... Примером, сказать, з єтим случаем. Оно то, я ж говорю, догадка есть, що хтось украв, а хто, де, як... то вже і незвесно... Положим, можна б знайти, када б...

Дід зам'явся, погладив бороду і глянув на панка.

— Так в чом же дѣло? — підбадьоруючи й з надією скрикнув панок.

— Та бачите.. дѣло в тім, — дід знов зам'явся, почухався в бороді, потім, мов наважившись, рішуче одняв руку від бороди і сказав:—знаєте, я вам так скажу: у всякого челаєка можна всього дізнатися, аби знати, як під'їхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, ні грозьбою, ні прозьбою,— як до стіни всю рамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по-писаному... Да... А другой... буває, хвастаться любить... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хваснуть... О... І з таким добре діло мати... А котрий водочку любить... У всякого своя натура .. З чоловіком треба вміти поводитися... А ще як єсть пособниця - водочка... о, тоді бери його прямо руками... От, примером, і тут... Будь так, значить, за що поставить хлопцям нашим раз-другой водочки, так можна б і миндаль знайти.

— Нет, в самом дѣле? — радісно спитав панок.

— Можно?

— А чого ж?.. Я ж говорю, вона -десь єсть, тільки вот... — Він зупинився й пильно став дивитись, як панок хутко поліз у кишеню і, вийнявши гаманець, почав там щось шукати. Потім наче те його мало торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за „господина“, як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли, нарешті, „господін“ знайшов золоті п'ять рублів і зувічливою всмішкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись, взяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажу, Юхим ще раз уклонився панам і став уже виходити, коли раптом офіцер зупинив його й сказав йому почекати його на ганку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився і вийшов. Чекать довелось йому не довго. Зараз же за ним вийшов і офіцер.

— Вот что, Юхим, — заговорив він зараз же з нотками ніяковости в голосі. — Я хотіл тебя спросіть е... что это за дівчина у вас на кухнє, что за кухарку... как єйо?..

— Килина?

— Да-да, Килина... Что она... е... как нашот там... е... ну, с хлопцами как она там?.. Гуляєт?.. а?..

— Хто його зна... — нахилив голову Юхим. — Не скажу вам про це нічого... Знаєте, мое діло старицівське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте.

— Ну, а так... е... ходіт к ней кто-нібудь?..

— Господь її зна... — здивгнув плечима Юхим, — може йходить, може й ні... А, видно, спонравилась пану?

— Да! — скрикнув офіцер. — Девочка... перший сорт... Я много би дал, чтобы как-нибудь... Нельзя лі там, Юхим, как-нибудь... так... (він ніяково й підлабузнювато захіхікав)... неможко, значить, комне єйо? а?.. Яби тебе уж на цєлоє ведро дал би... А, Юхим? Постараєшся?

— Хм... хто його зна... — неохоче промимрив дід. — Знаєте, це діло таке, що якось з ним і підступатися не той... не ловко... Та й не звесно чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустякі!.. Хе!.. Ти там как-нибудь... так знаєш... Е!.. Такой, как ти не сумєєт?.. Хехе! Скажі єй, что нічого не пожалєю, с собою возьму... Понімаєш? А вот і задаточек тебе... і офіцер, вийнявши гаманця, почав колупатися в йому. Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот... не знаю сколько, но всьо равно... — протягуючи гроши, сказав Олександр. — Вийдёт дело єщо столько же... Тут, кажется, рублей пять.

Юхим ще раз глянув на гроши і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроши, промовив.

— Тільки ось що, паничу: не піде — вина не моя... Добре?..

— Ну, конечно, конечно!.. — згодився той. —

Я й нє буду вініть тєбя... Что ж... Я только тєбя прошу, чтобы ты єй сказал,— вот і въо... Ну, конечно, і с своєй сторони посовѣтовал... Вѣдь, въо равно єй одна дорога... Так уж лучше пустъ хоть город увідіт... Скажі єй, что устрою єйо, как бариню, будєт сїбє жіть, ні о чом не думая... Чего ж єй єшо?..

Дід усміхнувся.

— Жить? — хитнув він головою. — Яке вже там життя? Знаю я вже... Правда, спершу то й живе, а там? Ех! А Килина шукає не того... Дівка волі шукає... щоб справді жити...

— А разве я єйо на вѣкі беру к сїбє? — засміявся панич.— Будеть імѣть волі, сколько угодно...,

— Ні! — зідхнув Юхим, — не тої волі.

— Е, єрунда! — перепинив його офіцер. — Ти єй просто скажі въо подробно, вот і въо — і нікакой там волі не нужно... Скажіте, нежності какіє... Ха - ха - ха!..

— Добре! — хитнув головою Юхим і хотів йти, але офіцер спинив його:

— Так ти ето, Юхим, сейчас постараїся; і єслі того... так валай сейчас ко мнє с нїй, я уж буду ждать... Понімаєш? Прямо сюда... Она пустъ обождьот, а ти ко мнє...

— Добре, добре!..

І Юхим тихо поплентався до кухні. І де далі йшов він, то тихіше й тихіше посувавсь. Коли він вступив у хату, там уже готували до вечері — ставили миски на стіл, різали хліб тощо. По-

сидівши трохи мовчки, напружено, задумливо на лаві, дід нарешті встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї.

— Вийди на часинку на двір, маю щось казати...

Килина трохи здивовано подивилась на нього, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кишеню, вийняв гроші й голосно попроказав Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв цю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді у голосі його чулась якась злісна, запекла рішучість. Певно, що Гриць не довго вагався — накинув світу, схопив шапку і в один мент вилетів з хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеликої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки і якимнебудь способом добула сала, яке можна було б дрібно покришити й добре замажити на сковороді. До цеї поради всі, не виключаючи й зраділого Савки, пристали одноголосно, тільки сама Килина знайшла, що це незручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє

слово назад і наріть, накинувши на голову свою велику, темну хустку, зараз же згодилась іти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на нього. Дід довго не думав. Поважно і з тою ж злісною рішучістю він переказав їй бажання сфіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— Оттаке?! — протягнула здивовано Килина. — А чорта пухлого він не схотів би? Га?.. Ха-ха! Диви який!.. Оттак знімусь зараз, та й побіжу..

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь безсиля.

— Бач, Килино, — тихо, сумно почав дід, — я тобі так скажу: все одно чи тепер чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти, щоб з'їхати на Софійку... Дуже багато сили в тебе... Тільки ти не думай, що я за панича стараюсь, — раптом хутко додав він. — Вєрно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорював. Та хочби він мені й утроє більше дав, так воно б мені не завадило піддурити його... Коли ж правда правдою зостанеться... Чи візьме ще тебе Андрій, це ще баба надвоє ворожила... не такий у його батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко... От і вийде те, що мусить вийти. Бо й ти з одної глини зліплена, що й всі!.. Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?..

— Пхи — роблено — зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не „пхи“... — сказав він сумно. — Видно, дівко, видно... Що вже тут?.. Так чи варто ж лобом стінку бити? Пропадати, такхоч пожити за те... Ех!

Дід з якимсь одчаем махнув рукою і в рухові тому, в голосі його тихому й хрипкому чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства і на дрібну бездіяльність, і мляву́ покірливість — чулась безсила злість, придушений біль...

Килина мовчки слухала не виказуючи ні рухом, ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь зізнав її. Він тільки говорив. Гуняний голос його дзвенів то злісно, то насмішкувато, то сумно, і малював їй картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було в них тихого, щасливого затишку, твердої самопевності — в них кипіло життя, вільне, дике, шалене життя.

— Одним словом, дівко... — закінчив рішуче дід, — я тобі ось що скажу: требуй з його, що можеш... коли вже на те йде... Требуй наперед грошей: 200—300—500 скільки в голову прийде. Требуй квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи!.. Живи, поки можеш жити... Він все зробить... бо аж горить... Тай

плюнь на все! Ex! I я плюну! Загуляю — і чорт його бери все на світі. Гулять — так гулять, як каже наша Софійка. Ну, й гуляй!.. Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй!

— Ні! — вмить тріпнула уперто головою Килина і круго повернулась до хати. — Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж оттак жити... Так йому й скажіть, — кинула вона гордо і прудко пішла в сіни.

— Оттуди к бісу! — здивовано протягнув Юхим, певно не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано! — зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулась без сала. — Не годиться так робити, дівко. То не хоче йти, то знов хоче, то вп'ять не хоче... Як та попівна... А сало б це згодилося... Ій богу! Так до чафки... шматочок... Вєрное слово!.. Гляди, щоб не жалкували... Може пішла б? Га? — знов кинув він до неї.

— Діду! — з ненавистю позирнула на нього Килина — Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?.. Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулась і почала для чогось знімати покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп пари. Дід мовчки подивився на неї, приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся й сів на лаву.

— Не хоче — хитнув він з ніяковою усмішкою на неї головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи, і, видно, нічого зо всього не розуміли. — Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!.. Все одно! Сьогодні все потопимо і добре, і погане... не буде вже діда Юхима!.. Годі!.. Соромом... Заробить... Ех!...

Килина роздратовано, нетерпляче злісно стукала мисками, горщиками, кочергами штовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано здивованими очима. А Юхим, одповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось вкусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки задумливо, похмуро пихав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки і, підйшовши до полу, мовчки стала напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно, понуро почав дивитись на неї.

— Ходімте! — вмить повернувшись до нього криво й ніяково всміхнулась вона. — Я хочу сала! Тільки з вами підемо до економки... Сама не смію.

І не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведінням вони дають привід робити різні догадки. Біля стіни чорніла висока, дужа постать Килини.

— Ведіть! — прошепотіла вона здавлено... Юхим почухався.

— Бачиш, Килино, — понуро й сумно заговорив він. — Ти краще не ходи... Їй-богу... Коли ти мені сказала те слово... „соромом заробить”... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти просто мене... знаєш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Не треба... Обманить ще... обдуришь... Ти гаряча.

— Кого? Мене обдуришь?! — скрикнула вона гордо. — Х-хо!.. Це побачимо ще!.. Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!.. От і все!.. Не з'їсть же він мене, хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, і злість, і якась безвихідність.

— Як знаєш... — серйозно й сумно промовив Юхим і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина за ним. Не зустрівши нікого, вони добралися до ганку, біля якого Килина зосталась, а Юхим зчез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою і, коли вона вийшла, не поспішаючи, на ганок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни; і зараз же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи й тихо пішов до кухні.

— А, королева моя! — зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі півтемні сіни, в яких були прикручені лямпи й не було ні душі.

— Прішла всю та^{кі}!

І міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, одчинив якісь двері й ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порогу, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але осяяна блакитним свіглом гарного круглого ліхтаря, що звисав з стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена м'якою меблею, вона вся дихала зтишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас... — тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на нього. — Любо так...

— Разве? — прошепотів він, нахиляючись до неї й жадібно обнімаючи за стан. — Хорошо?.. Да?.. Нравітся?.. Славная моя... гордая... прішла.

Він хотів зазирнути їй в очі, але вона навмисне закрила їх і, трохи розкривши сухі, гарячі губи, зблідши, спервшись на стіну, мовчки підставила лицє під його дикі, жадібні поцілунки.

— Сядем... — одкинув він трохи голову й озирнувся. Вона розплющила очі й подивилася собі на чоботи, від яких на підлозі були сліди грязі.

— Ноги у мене... чоботи в болоті... — промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до широкого турецького дивану, що стояв біля стіни, й підняв щось з землі.

— Сбрасивай сапогі! — сказав він, вертаючись і держачи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її. Килина з усмішкою подивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот! — задоволено промовив він, коли вона поставила до стіни незgrabні свої чоботи і всунула хоч, невеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'які, теплі пантофлі. — А тепер є сесть можно.

І не випускаючи її стану з обіймів, він підвів її до канапки, обережно посадив її й сів сам поруч неї, впиваючись блискучими, масляними очима в гарне зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками рум'янцю на щоках, з великими, сірими очима, які, здавалось, потемнішиали й були глибші, ніж раз-у-раз.

— Но хорошая же какая! — з захопленням скрикнув він, любуючись нею. — Боже, какая хорошая!

— „Хорошая“... — повторила вона і соромливо-ласково глянула на нього. — Справді „хороша“?

— Прелесть!!

— І ви хороші... — промовила вона, не зводячи з його очей. — Дуже хороші. А ж тут болить — (вона показала на серце) — як дивишся вам у вічі... І холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і скажено почав цілувати її, то одіпхуючи, то знов забираючи в

обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його одсунулась і, проводячи рукою по гарячому лиці й по очах, що стали як п'яні, лукаво промовила:

— А я ж все таки й досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну, що ж ви мені скажете? Чого кликали?

— Чого?? — він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати. Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, з якоюсь божевільною силою тяг до себе і, весь дрижачи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голозу і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамовито вгризлась губами в гарячі вуста його й замерла: потім знов одхилила, знов глянула і знов застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на нього якимсь зляканим п'яним поглядом. Він, щось бормочачи, хотів знову схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні-ні-ні!... Буду кричат... Сидіть тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячу рукою по дуже блідому лиці й напружено задумалась важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!.. Ну, іді же... — якось простогнав він, але вона вмить підняла голову, якось чудно глянула на нього і зразу ж

з блідої зробившись вся червона, якось одри-
висто й холодно почала:

— Слухайте, паничу! Коли я йшла до вас, я ...
хотіла вам... (голос у неї перервався часто,
ніби їй важко було говорити)... ось що сказати...
Ви... переказуєте... через діда, що... візьмете
мене з собою, коли... я... коли... ну, коли я...
стану... вашою... полюбовницею... Так

— Ну, так... Ах, оставь ти ето... — протягнув
він з мукою руки до неї, але вона одступила ще
на ступінь і ще холодніше, ще суверіше прова-
дила далі:

— Казали, що дасте квартиру і... все... Так?
Він трохи розумніше й здивовано подивився
на неї.

— Так?

— Н-ну... та-ак... Ето всьо?

— Ні... Підождіть...

Лице її де далі ставало холоднішим, якимсь
напружено рішучим. Губи складались якось
терпко, твердо, лицє знову стало бліде, аж
жовте, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите „так“?.. Так отже що!.. — Вона
на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі
говорити, але вмить почервоніла знову вся і,
рішуче, вперто зупинивши на ньому погляд, за-
говорила: — Так слухайте... Ви кажіте, що лю-
бите мене... Я цьому не вірю... І сама вас не люб-
лю... А ви хочете мене за полюбовницю взяти... —
Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте

мені квартирю...— вона на мент зупинилась,—дате мені в руки 300 карб... Чуєте?—і тоді... тоді я вас слухатимусь... От все. Хочете, то...

— Видно було, що їй було безмірнотяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди важко й нервово здіймались, сама стала знов мертвс-блідою. Зупинившись, вона подивилась йому в лиці. яке стало теж спокійніше і дуже здивоване, і не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Хм... Так вот ти какая!..—насмішкувато промовив, нарешті, офіцер, цікаво дивлячись на неї:— Я і не знал... Думал в самом дєлє... нєвінна... А ти бивалая, значіт... Кто ж ето тебе так научіл? а?.. Молодчіна!.. Хм... Він витягнув одну ногу, захитав нею, і любуючись її мукою, погладив вуса... Нєдурно придумала... Откровенно... Ну, і не стидно ж тєбе, а? А стид то свой...

Килина вмить здригнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима і, як вихор, повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг своїх пантофлі і дрижачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер спершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на нього, що він аж одступив від неї трохи.

— Випустіть мене! — хрипнула вона, узувши чоботи й випрямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!.. Я согласен, я на всео согласен... Я ведь... Завтра же...

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричать!! — прошепотіла вона з таким вогнем ненависті, що він тільки з страхом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчиняючи вже двері, що вели на двір, він ще раз несміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо, але вона дуже одіпхнула його, шарпнула двері й вискочила на ґанок. Мало не перестрибнувши через всі східці, вона хутко пішла вгору, не оцираючись і щільніше кутаючись в хустку. Ввійшовши в кухню, вона зараз же звернулась до діда й голосно промовила:

— Нема, діду сала й не буде! Будемо й так! Всі вже сиділи за вечерею і, мов по команді повернули до неї голови. На столі стояли миски з каньюром, лежав порізаний хліб і блищали дві великі пляшки горілки.

— Та-ак? — протягнув дід, здержуючи напівдороги ложку. — Ну, й слава богу! — хитнув він з якоюсь полегкістю в голосі. — Хай йому біс з їхнім салом! Сідай краще вечеряті... Наші вже тут думали, що ти на село вже пішла...

Але „наші“ видно не тільки це одно думали, а кожний, певно, гадав про себе ріжне. Але Ки-

лина, не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки, нервово скинула з себе хустку і якось чудно посміхнулась. Потім, озирнувшись по хаті, помітила Андрія, що не сидів разом зо всіма, а з похмурим виглядом ходив по хаті, нахмурилась і, кинувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну? — тихо, але з напруженим чеканням кинула вона, як тільки він підйшов до неї. Біля столу зачувся з них сміх і вигадки.

— Говорив... — заговорив Андрій живо й повеселішавши зразу. — Батько схиляються...

— Схиляється?

— Їй-богу... Тільки, кажуть, чого це така нетерплячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: підожди до осени... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...

— Ха-ха-ха! — чеслаючи його далі, голосно зареготалась вона і, як хитаючись всім свій дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та підожди, послухай! — скрикнув напів ображено, напів злякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, діду! — крикнула вона, сміючись. — Кажуть люди, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Налийте мені, діду, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!.. Правда, Грицю? — сідаючи боком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазир-

нула вона йому в лиці. Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видно було, що йому стало й ніяково, і приємно. Тимчасом Юхим мовчки взяв чарку, налив її й також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А! — скрикнула вона, беручи чарку і вставши. — Будьмо здорові!

І по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусючи, простигла руку з чаркою знов до діда.

— Ще! — підняв він до неї очі з тим же серйозним і похмуро-сумним виразом лица.

— Ще! — засміялась вона. — Будемо гулять!.. Ха-ха-ха!.. Чого ви всі витріщились?.. Хіба я не можу горілки пити?.. Ого!.. Лийте, діду, лийте! Нема сала, так хоч горілка є. Ха-ха-ха!..

Навіть Трохим трохи стурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі й декілька хвилин не отводив їх від її дуже блідого лиця, на якому граво щось неспокійне, болюче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійку, пила? держачи чарку і дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила! — роблено-весело мотнула та головою, не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась усім тілом.

— Н-ні! — поводячи з огидливістю плечима й ставлячи на стіл чарку, промовила вона. — Погана дуже!.. Брр... Як ви п'єте її?..

— Килино! — вмить почувся позад неї зворушенний дрижачий голос Андрія. Килина повернулась.

— Чого тобі? — холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти ж не дослухала...

— Після жнив скажеш! — сухо, терпко кинула вона й одвернулась. Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу й мовчки сів на нього.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія. — Що? Опікся, небораче? Постуди трошки, смачніше буде!.. Ха-ха-ха!..

— А тобі чого?.. Вовк!.. — гнівно глянула на нього Килина. — Жери он там!

Андрій голосно, гайдко вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?! — в один мент пссинівши й дико блиснувши очима просепотів він. — Ти будеш лаятися?!

І тихо, поволі підвівши, зігнувшись, випнувши вперед голову, як той звір, що збирається кинутись на ворога, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гриз шию Рухлі, на висках йому повипинались жили, з носу виходило важке, часте сопіння, губи побі-

ліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались. Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на нього, Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, „моя хата з краю“; навіть Савка поклав ложку і разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто - похмуро носив собі ложку од миски до рота й тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличям не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаятись? — тихо з свистом якимсь прошипів знов Трохим, вилазячи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий? — зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його! — похмуро промовила Килина до Трохима. — Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звісивши якось рівно руки по стану, він ішов просто до полу все більше й більше нахиляючися вперед, мов збираючись раптом стрибнути і впитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла поперед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'ягко промовила.

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пусти! — скидаючи її руки, хрипів він і

хотів поминути її, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якше сказала:

— Ну, я просю тебе, Трохиме... Зроби для мене... Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на нього і знов звернув всю свою увагу на кандзор. Всі легше зідхнули: А Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому й пішла з хати. Андрій, схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом а навпаки, ступала дуже спокійно, м'ягко, тільки брови були насуплені якось твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила й тільки чекає, тепер, що буде, далі. Не вважаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андріем, вона спокійно одмовилась від горілки, яку піdnіс їй Гриць, і тільки підсіла до кандзору. Поївши трохи, вона поклала ложку, встала, перехрестилася до Трохима, що сидів під образами, й одійшла до полу.

— Сметану їстите? — звернулась вона до Панаса. Той заворувався, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... коли є, дай трохи... Добра ти, Килино...

Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочуючи хлібу сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло, потім балачка потроху знову почалась, закружляла чарка, заблищали очі, посипались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Саньку, далі на кого попало, задзвінів сміх, зачулися пісні, — голота загуляла. Забулися сварки, забулись пригоди, зчезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкриває темною запоною майбутнє і ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панаса, але, як спорожнено одну кварту чаду й почато було другу, товариство вже нічого не бачило й не чуло, крім якогось туману в очах та шуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже почервонілим лицем, на якому ще виразніше тепер виступало ряботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, близкучими очима, він жорстко сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпойли, теж розвеселилась і навіть стала говорити щось про „миндаль“, але, коли, Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилася і почала щось бурмо-

тати про пачів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгоріліся, посовоїли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним потом, вона почала блювати... Її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вонз, нарешті, безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знова взяли, поклали на піл і вкрили чиїмсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина ж хоч постелилась на лежанці і навіть лягла, видно було, не спала. Коли знадвору доходив якийсь гомін, або хто проходив повз вікна, вона трохи підвідила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже „гряницю“ й наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молодої, гарячої крэви. Завзято взявши одною рукою у боки, а другою піддержуючи люльку, він жваво відив головою, стріляв очима й заливчасто-широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такому стані, щоб помічати щонебудь, все таки звернуло увагу, що дід переродився.

— Х - ха! — гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілуvalа „лідуся за те, що вони такі стали молоді“. — Я, дівко, ще не такий був... Я тобі говорю!.. Стій, стій, стій!.. — повів він рукою наче спиняючи когось, хоч ніхто йому не перечив.—Стій, ти слухай мене. Я, брат... Коли я молодої був...

І починалось оповідання якоїнебудь плутаної, дсвгої „сторії“. Товариство спочатку слухало пильно, потім хтонебудь про щось заговорював і починався регіт, співи, жарти. Нарешті, почали розходитись спати: спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Санька, яка була зовсім п'яна від „пригублювання“ й говорила Петрикові з докором про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'янув і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, яка сиділа між цими двома, обнявши кожного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице, з сонними, млявими очима й вогкими губами, то до другого. Вони всі троє похитувались з боку на бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йоо - м пам'ятни - ик чи - и - жо - о - олий,
Дев'я - а - носто - о сє - ем пудо - о - о - ов,
Дев'я - а - но - сто - о сєм пудо - о - в...

Коли Андрій вернувшись з села, ввійшов у хату, всі вже спали: дід Юхим, схилившись на стіл, Софійка, обнявши з Грицем, далі біля столу; Кіндрат на лаві, звісивши ноги й поклашив голіву на руку. Гас у лямпочці вигорів і вона ледве - ледве блимала й чаділа нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоянши трохи, він несміло торкнув за плече і злегка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій, — прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підійвшись, сперлася на лікоть. Потім озирнулась навкруги, прислухалася і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Килино, я все думав тепер... Туди йшов та думав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну? — суворо кинула Килина.

— Ну, та й... що ж це... З татом я говорив, вони схиляються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!... Мати мало не билися з татом. Брат хотів мене вигнати... Я аж за ніж ухопився...

— Невже? — тихо спитала Килина і, ніжно поклавши йому на плече, руку м'яко притягнула до себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати, навіщо оце все?

Вона все одно не любить мене, при всіх смеється, глузую з мене... Ти ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озорнулась прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... підожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі... нікому не вірю. Хіба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погуляти з... голодрабкою... Підожди, дай діговорити!.. Що правда, то правда... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла б, може, і сама, так не можу. Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке ж уже тут кохання?.. Просто не можу... як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба. У мене таке серце — як бачу, що хтось до мене з щирим сердцем, так я до його удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любови багато знайти можна... Ну і сама вже не можу... От тобі і вся правда... Хочеш — бери, хочеш — ні. Я не обманую тебе... Візьмеш — буду любити так, як нікого не любила, бо бачитиму, що любиш мене не тільки для себе, а й для мене...

Панас заворувався, захрипів і глухо закашлявся.

Килина замовкла й обое довго чекали, поки він замовкне.

— Так от, як хочеш, — проговорила знов Килина, коли Панас заспокоївся. — Коли віриш мені — бери, а ні... то так і кажи. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі на спину, почала потиху гладити його м'яке, шовкове волосся.

— Ну, віриш чи ні?

— Вірю, — прошепотів він і, притулившись їй головою до грудей, замер.

— А чи не пора буже спати? — раптом зачувся з полу похмурий, злісний голос Трохима. — Ні вдень, ні вночі нема покою од їх...

Килина спокійно, поволі одвела його голову од грудей, притягла її до свого лиця й беззгучно впилась йому в уста. Потім також поволі одвела знов і, злегка одіпхнувши його, прошепотіла:

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на піл і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лямпочка почала часто моргати, наче тільки й чекала, щоб Андрій ліг уже, потім тихіше, рідше й рідше і, нарешті, кліпнула востаннє й погасла: тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорілий гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, почав йому щось тихо, шепотіти. Той сів на лаву, почухався, прэттер заспані очі й хрипло спитав.

— Хіба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку, зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було вже зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство й усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши декільки кроків, він зупинився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця й Софійку, які порозочувались вже і один заліз аж під стіл, а друга під лаву—одеревенів.

— А...ето ж по-какому?—нарешті опам'ятався він і повернувся до Юхима, який усміхаючись дивився на нього.—Как же ето вони сплять до такої пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість одповіді Юхим вмить хитнув йому таємничо головою й поманив за собою із хати.

— Що таке? — що більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому і пішов, озираючись, у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він підійшов до Килини й почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім, коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця й почав штовхати його ногою. Гриць спершу щось бурмотів, цмо-

каз губами, потім помалу підвівся й сів під столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся назад і весело, гучно на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті, повставали всі, з сонними, мутними очима, з пухлими носами, з пересохлими губами, сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда й лаявся дуже, дехто вилася, дехто почухався, але ніхто не хапався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сопучи, почав наминати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зідхнув і промовив:

— Я б це кислого чого з'ївби... Нема, Кілино?

— Казало, що буде! — весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи з-за нього своїми великими, гарними очима, які дивились сьогодні якось надто жваво, бадьоро й весело.

— Да... це б огірка солоного не поганоб... Прикасити душу, — скребучи нігтем брову і поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого „пальто“ і, витягши з його пляшку з недопивками горілки, подивився на всіх, перехилив її в рот і закляк. Було чути тілки „буль-буль-буль!“ Коли булькання стихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перехилив знов у рот, потрусиив пляшкою

і, подивившись знову на неї, сховав її в „пальто“, утерся й задоволено крикнув:

— От тепер ніби зовсім друга припорція,— весело хитнув він головою,— Тепер можна й підождати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани? — поспались стурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли: попереду Халабуда з поважним і погрозливим виглядом, далі офіцер в шинелі на опашку і вчитель. Остані обидва, видно, і не вмивались, бо обличчя були пом'яті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчісані, як слід. Звернувшись до здивованих робітників, Олександр с лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відомо, ніби вкрадена „миндал“ знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто хай не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він не спішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті й зупинив погляд на Кіліні, яка, зустрівшись з його поглядом, спершу одвернулась була, але зараз же подивилася знов наче не маючи сил боротись, дуже зблідла й застигла у погляді. Офіцер ледве всміхнувся, одвернувся, байдуже подивився по стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями й повернувся до Халабуди, який вже старанно порався біля

Трохима, щільно облапуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-задоволеною всмішкою й покірливо повертаєсь на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за кожним їхнім рухом, нетерпляче топтався круг них.

— Нет? — спитав офіцер, коли Халабуда взявся до Савки.

— Нікак нет! — озирнувся той і, кинувшись до Савки, почав ще старанніше шукати. Не знайшлось і в Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещи пересмотрі! — холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані. Кинулись до шмаття, до одежі, перетрусили все й перейшли до скринь, яких було тільки дві: більша жовта — Килинина й менша зелена — Андрієва. Витягли спершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, ріжну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу, Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, і показав його Олександрові.

— Ваше благородіє!.. Знайшлась.. Вот! — скрикнув він радісно й подав тому ганчірку. Панок кинувся і, вхопивши з рук офіцера орден, обдивився, наче не ймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Действітельно!.. Посмотріте... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен

вам! — звернувся він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїть благодарності за такій малості!

— Ну, как же не стоїт? — радісно збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертає у пальцях.

— Удивітельно!.. Правда?

— Д-да... — протягнув, нарешті, офіцер і, зробивши раптом серйозне й грізне лице, повернувшись до всіх і строго спитав:

— Чей ето сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який, як тільки з його сорочки випала „миндаль“, здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів весь. Поки ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питуючись, як це воно могло статись так, що вкрадена „миндаль“ опинилася у нього в скринці; але всі мовчки і також здивовано дивились одно на одного й ніхто навіть не рушився на своєму місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до нього плечима, глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до нього; глянув на Килину й ще дужче почервонів увесь — вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивилася на нього.

Але зачувши питання офіцера, він прокашлявся і, запинаючись сказав:

— Це мій... сундук. Тільки я не брав ції „міндалі“.... Я й не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

— Да? — іронічно - холодно промовив Олександр. — Странно! Кто - то, значить, спеціально крал для того чтобы подкінуть тєб€? Удівітельно!... Но... Довольно... Кто тєб€? дал етот... ету медаль?

— Мені ніхто не давав... Я не знаю... Й - богу, не знаю... Ог вам хрест святий, що не знат, що вона у мене в скринці... — з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехристився до образів. Верхня, піднята губа йому дрижала, на лобі виступив піт, очі були широко розплющені й дивились злякано й напружено.

— Ну, однім словом, не хочеш сказати! — повертаючись до Халабуди, сказав офіцер. — Хорошо... Ето разберъют суд... Взять єго і отправіть к старосте... П - под - лєц - ци!

— Ви хотіте єго... предать суду? — живо спитав учитель, якось стурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно! — здивовано скрикнув той. — Не по головке же єго погладіть за это?

— Да... — зам'явся той і понизив голос. — Но відітє лі... Я просіл - би вас.. е... пустіть єго і... не поднімати етого дєла... Начньотся слєдствіє, визовут мєня, вас, подимется цєлий скандал! Мне ето ужасно непріятно... — Пожалуйста... Я согласен, преступленіє, так сказать, с полічним.

Но понімаєте, етот комічний характер. Всьо
ето... Бог с нім Пустіте єго!..

— Хм...

— Пожалуйста, я вас прошу...
Офіцер замислився.

— Ну, хорошо...—стиснув він плечами й по-
дав орден, якого той обережно підхопив і разом
з ганчіркою пхнув у кишеню.—Пусть так, хотя...
знаєте... но всю рівно... Ну, слушайти!—звер-
нувся він раптом до Андрія.—Слушай сюда...
Етот барін просіт за тебя... Слишіш?.. І я отпу-
скаю тебя і не предам суду... Понімаєш?

— Коли ж я не брав! — скрикнув Андрій.
Офіцер скипів.

— Молчать!! — гримнув він, зчервонівши ра-
зом.— Негодяй! Єго от тюрми освобождають, а он
єщо продолжает нагло тебе врати в лицо... Мер-
заєц!.. Вигнати єго сейчас с собаками із еко-
номії і не дати єму ні копейки! Забірай свої
паскудні вєщи і в одін міг марш отсюда...
С - скоті - іна!

Андрій хотів щось говорити, але, глянувши
на офіцера, хапливо нахилився і тремтячими
руками почав скидати у скриньку розкидані речі.
Замкнувши скриньку, він скоса подивився на
„панича“, який не зводив з його очей, і підійшов
до полу. Складавши в купу кожух, піджак, ще де-
які речі, він хапаючись, натяг свитку, так - сяк
підперезався схопив під одну пахву скриньку,
а під другу клунок і, не дивлячись ні на кого,

мовчки, червоний, переляканий, пішов із хати. Всі провели його очима й зараз же перевели погляд на панів.

— Мер-р-розваці! — промовив крізь зуби офіцер, повертаючись, щоб виходити; але Халабуда крекнув, переступив з ноги на ногу і, пустивши руки „по швам“, зупинив його.

— Ваше благородіє!

Їхнє. благородіє озирнулось.

— Ну?

— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болезнений чоловік... котрий, без сомніння, заслабіл... і той... неспособний работать... Так ви свелі, щоб його одправить у волость... Он той самий, котрий лежить на полу.

— Ну?

— Так я хотіл одослати ще вчера... А они (він показав головою до робітників, які переглянулись і похмурились ще дужче)... не зхотілі.

— Как это не „зхотілі?“ — гордо спитав офіцер. — Просіть їх нужно, что лі?

— Так точно, без сомненія!.. І я думал так... Так тот... котрий тільки-що пошол, що украл миндаль, той хотіл везти... А тепер нема кому, погому они усе не слушают. Особленно той, ваше благородіє, котрий рябой... Той усіх, без сомненія, бунтуєт... повсігда... Вредний такий... Настоящій, ваше благородіє, малахольник...

— Какой „малахольник“?

— Такий, значить, как разбойник всю рамно... Не слушает... сопротивляется...

„Благородіє“ перевело очі на Трохима який, насупивши брови, дивився в вікно й навігь не глянув в їх бік.

— Та ще, ваше благородіє, говорить, що побийт току морду, хто повезьот у волость...

„Благородіє“ знов подивилось на Трохима, що все таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Вигнать єго в двадцять чотири часа із економії! — очевидячки здергуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди. — Чоб і духу єго к вечеру не било!

— Слухаю... — витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед рошот мені дайте! — спокійно й не усміхаючись вже, бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Нікакого розщота! — нё дивлячись на нього кинув „панич“. — Нагайкі єшо получіш!

Трохим зупинив на ньому свій гострий, тяжкий погляд і наче потемнів весь.

— А нагайку за що? — придушено спілав він.

— За бунт! Па - а - німа - аєш?! — раптом озвіріло „благородіє“ й повернулось до нього всім тілом. — За бунт!... сволоч етакая! Деньги братъ умеець, а работать не любиш?.. С - скоти проклятиє!.. Перепорю всех!..

Трохим почав важко сопти: жили йому гонялися на висках, ряботиння налилось си-

ньою кров'ю, брови зійшлись з віями й через це очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидччи, не знат, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; „скоти“ ще більше похмурилися, прищутились.

— Нагайки мені нема за що . . . — заговорив, нарешті, Трохим хрипким голосом. — А що я не послухався, так за це мені рошот дайте . . . А не дасте . . . так . . . (він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся) — так я вже . . . Я вам не Андрій . . . Грабувать себе не дам . . .

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцері, що з якимсь дивуванням придивлявся до нього, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на нього, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима, промовив:

— Это, действительно, разбойник какой то . . . Просто звер!.. Ви посмотрите, как у него глаза горят . . . как у кошки вечером . . . Этот и ножом не задумается пирнуть . . .

— Да - да ! Я тоже вам хотел сказать — стараюсь не показывать виду, що говорить про Трохима, хутко й упіволоса заговорив панок. — Ужасная фізіономія . . . Я вам советовал би дать ему разсчет . . . і . . . бог с нім ! . . .

— Д-да-а!.. — усміхнувся офіцер. — „Малахольник“ настоящий . . . Хорошо! Получишь сегодня разсчет! — холодно, зневажливо, мов не бажаючи заводитись з ним, кинув він до Трохима і, по-

вернувшись, пішов з хати. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порогу, панич ніби згадав щось і повернувшись назад, найшов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Іді - ка сюда, Юхим!..

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою ж ніяковістю й смішком, що й вчора, тільки сьогодні бажання ще більше дзвеніло йому в голосі. Юхим слухав мовчки, нахиливши лису, непокриту голову й іноді хитав головою.

— Однім словом, скажи ей' так, — виймаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх в руку дідові. — Єслі хоче, пусть єдет право в город... Я єду сьогодня... Об'ясні всьо, как я тебє говоріл... Главное, не забудь уліцу: Івановская уліца, № 14... Спросіть офіцера, поручіка Гаврільчука... Не забудеш?

— Ні...

— Ну, вот... Єслі согласітся, пусть прїїжаєт когда хочет, всегда прїму... с радостью, х-хе!... Ну, а не согласітся... Согласен на всьо... А о том... ізвіняюсь... І так далее... Там уже растолкуй ей... Понімаєш?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшен-

ний гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищаючи очима, лаялись, сміялись. Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та й слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й сдійшов до дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же покинула Саньку й підійшла до нього.

— Що там? — спитала вона якось склоненої ніяково.

Юхим похмуро, насупивши брови, почав її щось шепотіти. Дедалі він говорив, то більше лице Килини супилось та тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав.

— Ну?.. Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю ..

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіше всміхнулась. Дід постояв ще трохи задумливо, потім глибоко зідхнув, промовив тільки „Ех-х!!“ і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, нап'явши й підперезавши мотузком „пальто“, він, поспішаючись, серед галасу вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою і з близкучими, веселими очима в кухню, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було.

Навіть на тому місці, де лежав Панас, було голо. Подивившись на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву й повів очима по хаті.

— А Панас же де? — промовив він тихо.

— Повезли в волость, — не повертаючись, кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак... — хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав:

— А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко зідхнула, одійшла від вікна і, ніяково всміхнувшись, сказала:

— А я теж... мабуть... поїду...

— Та-ак... — знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріпнув головою, вийняв з пляшки затичку, перехилив її в рот і без оддишки почав пити горілку. Килина аж задивилась на нього.

— Що? — одихуючи, витер він губи і глянув похмуро на неї. — Добре п'ю?

Килина мовчки повернулась і пішла з хати. А дід поклав голову на стіл лобом на самий край, довго сидів так, потім знов підняв її і, глянувши налитими кров'ю очима на пляшку, поволі взяв її, встремив у рот і знов почав смоктати, ніби бажаючи залити горілкою щось погане там десь у грудях. Потім устав, в'яло збрав пляшки, підійшов до полу і, скинувши

„пальто”, постелився й ліг. І зараз же важко захріп.

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось шарпання.

— Діду!... Встаньте! — турмосив його Трохим, що стояв біля нього з клунком під пахвою, в шапці й у свиті. Дід злякано сів і подивився на нього.

— Що?... Га?... Куди?... За що?... — хутко заговорив він, чухаючи себе в бороду й дивлячись по хаті, в якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я... — усміхнувся Трохим. — Прощаться прийшов. Іду вже... Бувайте здорові!

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навколо й подивився на нього.

— Ху!.. А мені снилось щось... Випив я... Шумить, брат!..

— Я вже йду... Дали рошот... — муркнув Трохим знов.

— Уже? — обдивився на його клунок дід. — В дорогу значить?... Хм... куди ж тепер? Трохим злісно усміхнувся.

— „Куди“... — повів він плечима. — Звісно куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак... — хитнув головою дід. — То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат, граници перейшов... Спасибі панам.. офіц.. А що, Кілина де? — раптом хутко спитав він.

Трохим пильно глянув на нього, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... Взяла рощот... Пішла до тітки на село... Кажуть, хоче в город їхати...

— Та-ак... — схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою й сказав:

— От так наш брат погибає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвіцера? — бовкнув Трохим.

— До охвіцера!.. Ех!.. Може вип'єш на дорогу? — раптом спитав він і, хутко повернувшись, вийняв з під голови пляшку.

— Давайте! — махнув рукою Трохим. Дід поспішно одікнув пляшку, для чогось побовтав її так, що там аж піна піднялась, і подав Трохимові. Той узяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим „булькає“, промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Горбачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусиав Трохимову, і, подивившись нащось в лиці тому, зідхнув і випустив її. Трохим ніякovo й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою й поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Маринка біля макітри з картоплею й пильно дивилась на нього. Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, ще більш схудле личко, на якому тепер виднілось щось уперте, похмуре, й разом з тим сумне й жалке, і зупинився.

— Прощай, Маринко! — промовив він, кліпнувши на неї своїм непокійним поглядом і похуро всміхаючись. — Будь здорова...

— Ідете од нас? — тихо спитала вона. В голосі її чулось щось сумне, боя ке, жалке.

— Іду...

Маринка тільки подивилась на нього, не знаючи, що сказати, й почала м'яти дрижачими пальцями шкаралупину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, терпко якось кинувши „прощайте“, вийшов із хати.

Ціна 35 коп.
(Р)

